

Vooruitzichten SOCIALE MARKTECONOMIE (SME)

Het neoliberalisme als bedreiging

anno 2015/16

Hoewel de afkorting SME internationaal staat voor het begrip 'Small Medium Enterprise', menen auteurs, dat in het kader van het voorliggende essay verwarring niet voor de hand ligt.

Voor een ieder, die geïnteresseerd is in maatschappelijke ontwikkelingen.

Inhoud essay:

1. Introductie
2. Ontwikkelingen in de samenleving
3. Bedreigingen in de welvaartstaat
4. Naar een toekomstbestendige SME
5. Conclusie

TOT SLOT: Neoliberalisme en effecten armoede bestrijding

Ad Oele, Houten.
Roel Soeting, Zeist.

*De auteurs zijn erkentelijk voor door de heren Ab van Goudoever en
Wiel Hoekstra aanbevolen verbeteringen.*

1. INTRODUCTIE.

Na de tweede wereldoorlog en de wederopbouw hebben verschillende West-Europese landen zich verder ontwikkeld tot welvaartsstaten met een sociale markteconomie (SME). Die SME kenmerkte zich door gelijkwaardigheid van het sociale beleid in vergelijking met het op marktverruiming gerichte beleid. De opkomst van het neoliberalisme en de bankencrisis hebben afbreuk gedaan aan die gelijkwaardigheid. De auteurs van dit stuk hebben daar in een vorige studie (verw. 1) aandacht aan besteed. Recente ontwikkelingen zoals verdergaande automatisering en flexibilisering van de arbeidsmarkt motiveerden hen om de SME opnieuw onder de loep te nemen. De relatief grote jeugdwerkloosheid, de toegenomen ongelijkheid en het matige succes van de armoedebestrijding in de voormalige welvaartsstaten zijn mede aanleiding voor deze studie. De auteurs voelen zich gesterkt door de sinds kort toegenomen kritiek op eenzijdig economisch groeibeleid. Die kritiek is terug te vinden in het pleidooi van Porter en geestverwanten voor het vervangen van het Bruto Nationaal Product (BNP) door een „Social Progress Index” (SPI)

(verw. 2). Niet de groei van het BNP, maar de samenhang met de ontwikkeling van de sociale vooruitgang meet de ware prestaties van een land. De principes van Porter doen denken aan de uitgangspunten van de sociale markteconomie. Inmiddels beschikt de groep rond Porter over de SPI gegevens van 133 landen, voor elk land samengesteld uit 22 indicatoren, die aangeven in hoeverre een land tegemoet komt, aan basale en minder basale behoeften op de terreinen, die het welzijn van mensen bepalen. Deze index kan bestuurders helpen om de kwaliteit van hun bestaan te vergroten voor de aan hun zorgen toevertrouwde burgers.

Op de meetlat van de SPI doet Nederland het niet slecht: op de negende plaats van de tien landen met de grootste SPI. Porter en de zijnen hebben met de SPI de blik gericht op de hele wereld. Ze bezien de uitkomsten op basis van statistische gegevens en niet op het beleid en bestaande instituties. In deze vervolgstudie bezien wij naast de uitkomsten ook achtergronden van het beleid. Daarbij beperken we ons grotendeels tot de landen van de Europese Unie, in het bijzonder Nederland. De focus ligt op trends, die bepalend zijn voor de vooruitzichten van de SME. Deze vooruitzichten zouden moeten sporen met de opvattingen van de Duitse vice-kanselier Sigmar Gabriel en de Franse Minister van Economische zaken, Emmanuel Macron over de vorming van een Sociaal-economische Unie.

2. ONTWIKKELINGEN IN DE SAMENLEVING

In het afgelopen decennium waren politiek en economie wereldwijd en dus ook in Europa onderhevig aan tal van ontwikkelingen van complexe aard, die elkaar wederkerig beïnvloedden. Wij noemen de dynamiek van de internetrevolutie, de sociaal-culturele tegenstellingen, de financiële en economische crisis en de daaraan verbonden werkloosheid, de oplopende schulden in de wereld, de geopolitieke spanningen en het oorlogsgeweld in verschillende regio's met alle gevolgen van dien, zoals stromen van vluchtelingen. De Europese gemeenschap heeft ook te kampen met tegenwind veroorzaakt door ordeverstoorders, die wel „*De Nieuwe revolutionairen van Europa*” worden genoemd. Zij komen uit alle delen van Europa en hebben een uiteenlopende politieke kleur. Het is dan ook geen homogene groepering, verre van dat. Ze hebben wel gemeenschappelijke kenmerken, zoals het op de spits drijven van opportunistische provocaties, sterk nationalistische drijfveren met afkeer van „Brussel” en een anti-immigratie mentaliteit. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, om deze ontwikkelingen in hun geheel te volgen, te analyseren en grondig

te beoordelen. Wij beperken ons tot enkele ontwikkelingen in West Europa tegen de achtergrond van sociaal- culturele, technologische- en economische ontwikkelingen.

Op die achtergrond speelt de cultuur een medebepalende rol. Het sentiment in de samenleving is cultureel ingebed en diepgravende doordeseming heeft een niet te onderschatten invloed. In Nederland ontstond een cultuur, die in grote lijn werd gevoed vanuit drie richtingen, te weten door christelijke tradities, door de geografische ligging, alsmede door de haat-liefde verhouding met water.

Met de Waterschappen ontstonden er meer dan acht eeuwen geleden instituties, die noopten tot overleg en samenwerking voor de vorming en het in stand houden van polders. Lendering van het bureau Interim heeft daar onlangs op gewezen. (verw 3). Niet alleen de samenwerking in verband met polders en waterschappen is bepalend voor overleg, maar ook het ontstaan van de zelforganiserende burgerij is bepalend voor het ontstaan van de overlegcultuur. Verschillende instituties en instituten getuigen hiervan. Op dit punt noemen wij de Stichting van de Arbeid (1945), de Sociaal Economische Raad, de SER (1950), alsmede Het Akkoord van Wassenaar (1982). Onlangs wees de wetenschapper Robbert Dijkgraaf er op, dat de Nederlandse wetenschap ondanks een relatief laag en teruglopend onderzoeksbudget een uniforme hoge kwaliteit weet te bewaren. Volgens Dijkgraaf *is de sterke onderlinge verbondenheid, de vermaledijde overlegcultuur en poldermentaliteit* een grote kracht. Professor Dijkgraaf voegt daar aan toe: *De drang tot verbinden strekt zich uit tot in het buitenland. Nederland scoort onveranderd hoog in internationale samenwerkingen.* (NRC 3 januari 2015).

Het polderen heeft door de eeuwen heen ondanks positieve resultaten, niet kunnen leiden tot wegnemen van ernstige verschillen van mening. In een studie genoemd *Nederland in conflict sinds 1795* (verw 4) wordt dat breed uitgemeten. Grote verschillen van mening werden vooral manifest bij de sociale kwesties, de schoolstrijd en koloniale conflicten, die zich in de 19e en 20e eeuw afspeelden.

Aan de vooravond van de 19e eeuw, in het jaar 1798 vonden zelfs nog twee staatsgrepen plaats. Felle tegenstellingen maakten

evenwel snel plaats voor verzoening in het politieke discours. Het idee, dat de Nederlandse samenleving in hoofdlijnen consensus gericht en harmonieus zou zijn, voert in de geschiedschrijving meestal de boventoon (verw. 4). Maar hoe ging het inkomensverschillen en armoede? Ter oriëntatie, eerst een duiding van enkele ontwikkelingen, die in Europa plaatsvonden.

2.1 Het beleid van de Europese Unie.

Kort na de eeuwwisseling zijn in Lissabon afspraken gemaakt over gemeenschappelijk economisch beleid. Ze waren gericht op de economische groei van de lidstaten van de Europese Unie met de ambitie om in 2020 de sterkste kenniseconomie van de wereld te zijn. Dat optimisme ging gepaard met de invoering van de euro in uiteindelijk 15 lidstaten en met de verwachting van groei en werkgelegenheid als gevolg van investeringen in onderzoek en technologische ontwikkeling. Een gemeenschappelijk sociaal beleid was geen onderdeel van het Verdrag van Lissabon. Dat bleef voorbehouden aan de lidstaten. Wel werd afgesproken, dat men elkaar bij de les zou houden. De beoogde groei zou moeten bijdragen aan de sociale vooruitgang en tot minder armoede.

Wat is van dit beleid terechtgekomen? Een goed onderbouwd antwoord op die vraag is terug te vinden in een aantal studies van Belgische onderzoekers, gebundeld onder de naam *Reconciling Work and Poverty Reduction*, Oxford University Press, 2014 (verw. 5). De samenstellers, Bea Cantillon en Frank Vandenbroucke en hun medewerkers hebben daartoe de statistieken over het sociale beleid in de lidstaten voor de periode van 2004 tot 2011 uitgeplozen. De cijfers zijn grotendeels afkomstig van het statistisch bureau van de OESO en Eurostat van de EU.

De studies zijn gericht op de onderkant van de samenleving. Drie maatstaven worden gehanteerd:

- i. De armoede-index **APR**. De **APR** staat voor het aantal huishoudens met een inkomen beneden de 60 procent van het gemiddelde inkomen **EHI** (zie onder iii) in een huishouden, gedeeld door het totale aantal huishoudens. De APR is betrokken op het nationale inkomen van de landen en houdt dus rekening met het verschillende welvaartsniveau van de afzonderlijke landen.
- ii. de mate van inschakeling in de arbeidsmarkt van de leden van een huishouden, de **WI**. Deze index voor de werkintensiteit is het aantal maanden per jaar waarbij de leden van een huishouden betaald werk hebben, gedeeld door het totale aantal maanden bij maximale inschakeling in de arbeidsmarkt.
- iii. het standaardinkomen per huishouden, het **EHI**. Deze laatstgenoemde index is het totale inkomen van een standaardhuishouden, gedeeld door het aantal leden van dat huishouden. Daarbij hebben de leden van een huishouden een verschillend gewicht. Kinderen beneden de leeftijd van 14 jaar hebben het relatieve gewicht van 0,3; volwassenen 1,0 en de pubers daar tussenin 0,5.

Het ligt voor de hand dat de armoede-index sterk verbonden is met de werkintensiteit in een huishouden. Bij een werkintensiteit van niet meer dan 0,2 blijkt uit de daarbij behorende armoede-index van 56 procent, dat meer dan de helft van de huishoudens in armoede verkeert. Waar veel gewerkt wordt, een WI van meer dan 0,85 procent is, de APR hooguit 5 procent. Huishoudens met een zeer lage WI (minder 0,2 procent) blijken het moeilijkst vatbaar voor verheffend beleid.

Enkele details:

Wat in het algemene beeld opvalt is, dat bij veel landen weinig verschillende APR waarden voorkomen variërend tussen 15 en 20 procent. Opvallend is ook de relatief kleine verbetering in de beschouwde periodes van 2005 tot 2008 en van 2008 tot 2011. In de eerstgenoemde periode ging alleen Polen er markant op vooruit met een daling van

5 procent van de APR, terwijl de situatie in Duitsland verslechterde met een stijging van 3,4 procent. Engeland en Nederland deden het iets beter met 0,9 procent daling. In de tweede periode tijdens het begin van de bankencrisis bleef Polen koploper, gevolgd door Engeland met minus 2,8 procent. Nederland ging iets achteruit met een 0,4 procent hogere armoede-index. Duitsland ging meer achteruit met een stijging van de APR van 4 procent. Het algemene beeld toont minder (relatieve)armoede in de nieuwe lidstaten, de APR daalde van 20 tot 18,5 %. Dat ging gepaard met een stijging van het aandeel van de werkenden in het totaal van de werkzame bevolking in de eurozone van 60 naar 65 procent. Daarbij daalden in die eurozone vanaf 2005 de directe herverdelende overdrachtsuitgaven (steun in contanten betaald door de uitkeringsinstantie) met 3 tot 4 procent. Ook buiten de eurozone steeg de werkgelegenheid. Er was duidelijk groei, maar bij de rijkere landen niet of nauwelijks minder armoede. De cijfers betreffen de inkomens van de mensen beneden de leeftijd van 60 jaar. Ouderen waren er in de Noordelijke landen slechter aan toe. In zowel Polen als Zweden en in mindere mate in Duitsland daalden hun inkomens met 8, respectievelijk 7 en 2 procent. Dat lag anders in de Zuidelijke lidstaten. Daar verbeterde hun positie met 5 tot 6 procent.

Uit deze en andere gegevens mag niet worden afgeleid, dat rijkere landen minder egalitair zijn geworden en armere landen meer gelijk. Voor landen als Nederland, Tsjechië en Slowakije veranderde in dit opzicht niet veel. In Zweden steeg de APR van 2005 tot 2011 van een lage 8 tot 12 procent; in Engeland daarentegen daalde die index van 17 tot 15 procent.

De samenstellers van het hier besproken boek betrachtten de nodige voorzichtigheid bij het trekken van conclusies uit de veelheid van cijfers. Ze stelden vast, dat de meeste Europese welvaartsstaten tot in de beginjaren van de crisis de nadelige gevolgen van algemene economische tegenspoed voor de meest kwetsbaren aardig wisten op te vangen.

Als buffer tegen conjuncturele tegenslagen blijkt het sociale beleid redelijk goed te functioneren. Maar op het vlak van de armoedebestrijding en de sociale cohesie aan de onderkant van de samenleving zijn de resultaten pover. De verwachtingen van het nieuwe beleid met meer activering door sociale investeringen in menselijk kapitaal en beperking van de overdrachtsuitgaven werden

niet waar gemaakt. De auteurs wilden absoluut niet vooringenomen zijn ten aanzien van het nieuwe meer activerende beleid¹. Zij weten en beseffen, dat de beleidsmakers tegen de achtergrond van grote veranderingen door de globalisering, de vrouwenemancipatie, scheidingen en de vergrijzing, de activering op de agenda moesten zetten. De oplopende kosten van de overdrachtsuitgaven maakten bezuinigingen onontkoombaar. Erkend wordt dat met het onderzoek van de cijfers tot 2011 slechts voorlopige conclusies kunnen worden geformuleerd. Meer onderzoek is nodig om een goed antwoord te kunnen vinden op de vraag naar de juiste „policy mix” van geldelijke ondersteuning en nieuw beleid. Nieuw beleid is dan kinderopvang, schoolgang op jongere leeftijd, ouderschapsverlof, herscholing, begeleiding naar ander werk en toeslagen bij slecht betaalde banen. Oud beleid omvat gezondheidszorg, pensioenen en uitkeringen ter compensatie van inkomensverlies door werkloosheid. Het nieuwe beleid wordt beschouwd als sociale investeringen, „human investment”. Dat betreft dan vooral het onderwijs in de kleuterleeftijd en het beroepsonderwijs. Met de toepassing van dit nieuwe beleid liepen de Scandinavische landen voorop. Daar zijn ook de meeste resultaten geboekt. In andere landen blijkt dit nieuwe beleid naar verhouding minder positief uit te pakken. Hier zijn nationaal- en regionaal bepaalde factoren in het spel, waardoor de combinatie van hulp en zelfredzaamheid minder goed scoort dan in de Scandinavische landen.

Uit de cijfers blijkt, dat het nieuwe beleid slechts gedeeltelijk ten goede komt aan de huishoudens met lage werkintensiteit, althans in Scandinavië en Noordwest Europa. Daar komt bijna de helft van de voordelen terecht bij de huishoudens met relatief minder werklozen per huishouden. In Engeland zijn de sociale voorzieningen, in geld meer beperkt, maar wel beter gericht op de allerarmsten. Daar blijkt de handhaving van het oude beleid in de vorm van forse huursubsidies de pijn te verzachten. In Oost-Europa zijn het de huishoudens met lage werkintensiteit, die profiteren van de daar ingevoerde maatregelen. Voor de auteurs is dit aanleiding om er een parabel in het boek Mattheus van de Bijbel bij te halen. De meer ondernemende mensen worden beloond en de meer afwachtende

¹ Onder activerend beleid moet het geheel van maatregelen worden verstaan, bedoeld om mensen aanvullend te scholen of anderszins aan te zetten om een plaats te zoeken op de arbeidsmarkt.

² Onder wettelijk verplichte solidariteit te verstaan: het moeten betalen van sociale premies door werknemers en werkgevers voor de sociale zekerheid.

mensen gestraft. Zo erg als in de parabel is het mattheus-effect van het activerende sociale beleid in de praktijk niet, maar veel mensen in de doelgroep van de armoedebestrijding hebben wel het nakijken.

De auteurs zien in de obstakels bij het verheffen en inschakelen van door armoede bedreigde huishoudens, het begin van een kloof tussen deze huishoudens en die met meer werkervaring. Eén van de obstakels is het voor huishoudens met een laag inkomen ongunstige systeem van belastingen en uitkeringen. De meer well-to-do kennen in dat systeem of vinden daar beter de weg dan huishoudens met een laag inkomen. De kloof bij de armoedegrens wordt ook bevorderd door de bezuiniging op geldelijke steun ten voordele van materiële hulp. De cijfers geven aanleiding voor de veronderstelling, dat die materiële hulp de met in armoede verkerende huishoudens minder ten goede komt dan hulp in de vorm van geld.

De specifieke aandacht van het activerend sociaal beleid voor de mensen, die tot werken in staat zijn, kan gemakkelijk ten koste gaan van de steun aan mensen die door chronische ziekte en andere vormen van invaliditeit en ouderdom, nolens volens, niet kunnen deelnemen aan het arbeidsproces. De cijfers voor de Europese Unie laten zien, dat deze groep voor 9 % deel uitmaakt van de door armoede bedreigde bevolking en binnen de groep met de leeftijdsgrens tot 60 jaar een aandeel van 3 % heeft. Met de bezuinigingen kunnen deze mensen en ook ouderen gemakkelijk in de verdrukking raken.

Vandenbroucke en Cantillon zien hier een gevaar van verzwakking van zorg en compassie in een welvaartsstaat. Die zorg en compassie en niet alleen de zorg voor werk is deel van het cement van de samenleving. Ze zien ook de andere kant van vergrijzing en toenemende zorgkosten voor ouderen. Binnen de beperkte budgetten van de overheden blijft er minder geld over voor overdrachtsuitgaven en herverdeling binnen de grote groep van de werkzame bevolking. Uit de vergelijkende cijfers mag worden afgeleid, dat er in het resultaat van de besteding van die budgetten nog veel kan worden verbeterd. Met meer „bench marking” door de ministers van sociale zaken van de EU moet meer kunnen worden bereikt in de doeltreffendheid van de combinatie van oud en nieuw beleid. Hier ligt duidelijk een terrein voor nader onderzoek.

Samenvattend: het boek van Cantillon, Vandenbroucke en medewerkers, bevat een schat aan gegevens, zij het over een beperkte periode van 2004 tot 2011. Wie zich bezig houdt, als onderzoeker of beleidsmedewerker met het sociale beleid van de lidstaten van de Europese Unie kan niet om dit boek heen. Duidelijk is, dat aan de beleidsregels en de doelmatigheid en doeltreffendheid gericht op de onderkant van de samenleving nog veel kan worden verbeterd. Beleidsmakers zouden met het sociale beleid alerter en meer pro-actief moeten zijn in het pareren van de gevolgen van de door de techniek overbodig geworden arbeidsplaatsen. Daar horen aanpassingen bij in het onderwijs, maar ook in het arbeidsmarktbeleid en tijdelijk compenserende uitkeringen. Duidelijk is ook, dat de nagestreefde verheffing met participatie niet alleen met betere beleidsregels kan worden gerealiseerd. Daarvoor is meer nabijheid nodig; zowel in de vorm van persoonlijke begeleiding als ook in de vorm van actieve medewerking van sociaal gemotiveerde werkgevers in lokaal en regionaal verband. Persoonlijke begeleiding is nodig, maar vaak zeer arbeidsintensief, omdat de geestelijke gezondheidszorg aan de onderkant van de samenleving, daar meer dan elders, te maken heeft met drankproblemen en andere vormen van verslaving. Dat is naast een mogelijk gebrek aan directe geldelijke hulp een andere hindernis voor verheffing.

2.2 De economische- en sociale orde in Nederland.

In Nederland hebben de bezuinigingen geleid tot omvorming van de verzorgingsstaat tot een gedecentraliseerd systeem van sociale zekerheid. In Denemarken heeft die omvorming tot weinig problemen geleid. Deze omvorming heeft ons land wel een andere plaats gegeven in het patroon van sociale welvaartsstaten. Daarbij heeft het neoliberalisme zoals beschreven door Dardot en Laval in hun boek „The New Way of the World” evenals in andere landen onmiskenbaar een rol gespeeld. (verw. 6); zie ook de samenvatting in het afsluitend hoofdstuk. Typisch voor ons land is de rol van de al eerder genoemde overlegcultuur. Een kwart eeuw geleden werd al onderscheid gemaakt tussen twee vormen van kapitalisme, te weten de liberale variant, waarbij de economie door de markt wordt georganiseerd en de Rijnlandse benadering (te vergelijken met het Nederlandse poldermodel), waarbij het accent wordt gelegd op onderling overleg tussen actoren (Dankers, Sluyterman, Luiten van

Zanden), (verw. 7). De auteurs spreken van “gecoördineerde markteconomie” als de economische ordening wordt gekenmerkt door onderling overleg. Nu komen ideaaltypische modellen zelden voor; het zijn tussenvormen, hybride benaderingen, die het meest waarneembaar zijn. Wel zijn en blijven de hoofdkenmerken bepalend voor de ordening. In de afgelopen eeuwen zijn schommelingen tussen overwegend liberaal enerzijds en Rijnlands anderzijds niet aan Nederland voorbijgegaan. Liberale accenten ontstonden vooral onder invloed van meer internationale concurrentie, na het midden van de jaren 80 in de 20ste eeuw. In tijden van crisis en wederopbouw (de jaren na de tweede wereldoorlog) vond een overgang naar een gecoördineerde markteconomie plaats, met een hoogtepunt in de jaren 50 en 60, jaren die worden gezien als gouden jaren met een aanzienlijke economische groei. Dat houdt nog niet in, dat deze vorm van aansturing altijd leidt tot meer economisch resultaat. In de 80 en 90er jaren van de 20ste eeuw was het de destijds ingezette meer liberale koers, leidende tot een economisch succes, die in het buitenland werd beloond met de naam *Dutch miracle*. Uit deze ontwikkelingen moet worden afgeleid, dat er kennelijk exogene invloeden zijn, die nopen een bepaalde vorm van markteconomie te kiezen. Nu zegt de ontwikkeling van de economie niet alles. Meer betekenis moet worden toegekend aan de gevolgen voor de samenleving, onder meer met betrekking tot verschillen in inkomen en vermogen. In dit verband werd meer dan eens getracht om op dit punt inzicht te krijgen in verschillen tussen de liberale – en de Rijnlandse variant. Dankers, Sluyterman en Luiten van Zanden (verw. 6) hanteerden hiertoe vier indicatoren en wel:

- i. *Het inkomen per hoofd van de bevolking*
- ii. *Het innovatievermogen.*
- iii. *Sociale conflictbeheersing*
- iv. *De inkomens- en vermogensverdeling.*

Het zijn andere indicatoren dan toegepast door de Belgische onderzoekers, eerder genoemd. Dat houdt mede verband met de complexiteit van de samenleving en de doelstelling van de onderzoekers. Per indicator noemen wij een enkel kenmerk. Het **inkomen** steeg van 5500 dollar in 1948 tot 11000 dollar in 1969. In 2014 bedroeg dat inkomen per hoofd van de bevolking ongeveer 24000 dollar. Deze sprong zegt nog weinig over de verdeling van dat inkomen over de verschillende

bevolkingsgroepen.

Voor het **innovatievermogen** vond beoordeling plaats door het meten van het aantal octrooien. Na de jaren 50 en 60, de topjaren, namen de R&D uitgaven van de overheid zowel als van het bedrijfsleven sterk af. Door de ervaring met het polderen scoort Nederland gunstig op het kenmerk **conflictbeheersing**. (loonmatiging en arbeidsrust).

De **inkomensverschillen**.

Als maatstaf voor de inkomens- en vermogensverdeling wordt veelal de *Gini-coëfficiënt* benut. Het is een maatstaf, die varieert van 0 tot 1. Het getal 0 geeft een perfecte gelijkheid aan, het getal 1 representeert de theoretisch grootst mogelijke ongelijkheid, waarbij één persoon 100% van het inkomen zou verdienen. Dankers, Sluyterman en Luiten noemen enkele getallen namelijk over ontwikkeling, die in de Nederlandse geschiedenis voorkwamen. Tijdens de Gouden Eeuw was de economische groei vooral aan de kooplieden ten deel gevallen met als Gini-coëfficiënt tussen de 0,55 en 0,6. Maar ook in de negentiende eeuw was het met de verdeling van de welvaart niet veel beter. Neem Amsterdam. Eerst na 1851 toen de nieuwe gemeentewet van Thorbecke werd ingevoerd, trok de eerste coterie zich uit het openbare leven terug. Aan de nieuwe elite heeft Amsterdam de opleving in de tweede helft van de negentiende eeuw te danken. Denk aan de bouw van het Rijksmuseum, het Concertgebouw, ziekenhuizen, banken, etc. Het bestuur bleef in handen van de bovenlaag. Het sociale beleid bestond uit niet veel meer dan een armenkas.

Toen na de tweede wereldoorlog de verzorgingsstaat werd opgetuigd, werd de ongelijkheid veel minder. In 1980 was de Gini-coëfficiënt 0,3. Pen en Tinbergen lieten in *“Naar een rechtvaardige inkomensverdeling(1977)”* aan de hand van 24 indicatoren zien, dat de inkomensongelijkheid in Nederland in de veertig voorafgaande jaren ongeveer was gehalveerd. (verw.8).

Piketty (verw. 9) heeft in een omvangrijke studie aangetoond, dat de ongelijkheid van inkomen en vermogen over een zeer lange periode (golvend maar trendmatig) toenam. Begin december van 2014 heeft de OESO (verw.10) een studie uitgebracht waarin wordt geconcludeerd, dat de inkomensongelijkheid in de afgelopen 20 jaar in veel landen verder is toegenomen. In de studie wordt benadrukt, dat de ongelijkheid, naast bezwaren van morele aard, leidt tot

Sibylle Jongen 10-1-2016 15:57

Verwijderd: %

economische nadelen. Inkomensongelijkheid gaat gepaard met slechtere kansen voor achterblijvers, die mede ontstaan door gebrekkige scholing. Grote verschillen tussen arm en rijk remmen de opwaartse sociale mobiliteit.

Hoe het ook zij, in de praktijk van de sociale markteconomie gaat het primair om het kunnen bestrijden van armoede en het scheppen van werkgelegenheid in alle geledingen. Dat laatste blijkt nu, in de nadagen van de crisis, een steeds lastiger opgave. De overheid kan armoede te lijf gaan met uitkeringsgelden, maar daarmee is er nog niet voldoende werkgelegenheid. Zoals hierboven al opgemerkt kan met onderwijs en andere sociale investeringen wel worden bereikt, dat mensen weerbaarder en breder inzetbaar worden. De moeilijkheid zit in het nu snel veranderde patroon van gevraagde kwalificaties op de arbeidsmarkt als gevolg van de technische ontwikkeling. We komen daar nog op terug. Feit is dat de verschillende maatregelen van Minister Asscher om het in dienst nemen van jongeren en van werkloze ouderen te bevorderen, niet veel effect sorteren. Het aantal ZZP-ers, zelfstandigen zonder pensioenvoorziening, groeide tot circa één miljoen en het streven naar meer vaste arbeidscontracten botst met de door werkgevers gewenste flexibiliteit. Waar de minister als aandeelhouder zeggenschap kon laten gelden in overheids- of semi-overheidsbedrijven, kon hij er wel voor zorgen, dat werknemers bij die bedrijven met een vast contract in loondienst kwamen.

Een interessante ontwikkeling is de sociale onderneming. In de VS en in Engeland worden particuliere vormen van sociaal ondernemerschap gesteund met een speciale rechtsvorm. Dat ligt in de lijn van neoliberale opvattingen. Het criterium is achterstelling van de winstdoelstelling bij het sociale doel van de onderneming met als meer concrete voorwaarde, aantoonbaar sociaal rendement om in aanmerking te komen voor een gunstiger fiscaal regime en voorrang bij overheidsopdrachten in het sociale vlak. In de VS fungeert de zo genoemde B. Corporation. Deze rechtsvorm vereist aantoonbaar maatschappelijk nut aan de hand van een checklist en de verplichting minstens de helft van de winst terug te ploegen in de onderneming. Engeland kent 70000 social enterprises, die op basis van de „Social Value Act” aanspraak mogen maken op bepaalde voorrechten, waaronder voorrang bij overheidsopdrachten. Met een miljoen werknemers en een omzet van bijna 20 miljard pond lopen deze „

Sibylle Jongen 10-1-2016 15:58

Verwijderd: van

Sibylle Jongen 12-1-2016 14:06

Opmerking [1]: Ad: ZZP-er staat voor zelfstandige zonder personeel. Heb je bewust voor zelfstandige zonder pensioenvoorziening gekozen?

Sibylle Jongen 10-1-2016 15:58

Verwijderd:

Sibylle Jongen 10-1-2016 15:58

Verwijderd: .

Community Interest Companies” in het Verenigd Koninkrijk voorop. Frankrijk heeft sinds 2012 iets dergelijks in de vorm van de „Cooperation d'intérêt collective”. Nederland blijft hier achter. De Sociaal Economische Raad heeft inmiddels op verzoek van Minister Asscher een advies uitgebracht over de voor- en nadelen van een vergelijkbare rechtsvorm. Daarbij is voortgeborduurd op Nederlandse stichtingen en coöperaties, die zich richten op maatschappelijk verantwoord ondernemen met concrete doelstellingen op het vlak van duurzaamheid en sinds kort ook op het sociale vlak. De SER pleit voor een studiecentrum voor het meten van de maatschappelijke prestaties van deze activiteiten in het grensgebied tussen de van donaties levende stichtingen en de commerciële ondernemingen. Hij vindt het te vroeg voor een speciale rechtsvorm, maar ziet wel heil in het scheppen van een keurmerk als basis voor steun en voorrang bij overheidsopdrachten. Die terughoudendheid zal de voorstanders van een speciale rechtsvorm voor de sociale onderneming weinig genoeg doen. Zij hadden meer verwacht op grond van eerdere prestaties van Nederlandse sociale ondernemingen tussen 2012 en 2014. Zij waren het, die binnen het MKB ondanks de crisis, 12 procent van de nieuwe werkgelegenheid voor hun rekening namen (verw. 10). Dat gebeurde overigens met veel steun van allerlei bestaande maatschappelijk gerichte fondsen, zoals het VSB fonds, ASN Groenprojecten en de Postcodeloterij. Die loterij zou je een sociale onderneming kunnen noemen, gelet op de besteding van een groot deel van de baten. Maar wat zou er tegen zijn om een NV met een aantoonbare missie in de lijn van „People, Planet, Profit” een sociale onderneming te noemen? Moet je de groei van maatschappelijke medeverantwoordelijkheid stimuleren met een nieuwe rechtsvorm, omdat er ook zo iets groeit als een nieuwe economie? Hier horen we een idealistische ondertoon zoals we die kennen van de organisaties voor ontwikkelingshulp en milieubehoud. Het motief is hier niet zo zeer bestrijding van werkloosheid, maar goede dingen doen voor de wereld, met of zonder marktpartijen. De tijd moet leren of deze initiatieven kunnen uitgroeien tot een ook sociaal nieuwe economie. Ondanks de groter geworden kansen op uitsluiting van de arbeidsmarkt zullen mensen hoe dan ook een werkplek moeten kunnen vinden. Het kan nodig en zelfs onvermijdelijk zijn, dat daarvoor nieuwe ondernemingsvormen met de daarbij passende marktordening moeten worden ingevoerd. De sociale doelstelling

moet geen ondergeschoven kindje zijn van een streven naar duurzaamheid. De met een nieuw statuut werkende sociale onderneming mag ook niet worden belast met tijdrovende regels. Nieuwe initiatieven moeten voldoende ruimte krijgen om te kunnen worden beproefd. Inmiddels is er veel gepubliceerd over dit onderwerp. Wij verwijzen naar de Social Enterprise Monitor “Social enterprise NL 2014” (verw 11) en het overzicht van Bert Otten in S&D jaargang 2015, nr 1, blz. 54 tot 57, (verw. 12).

3. BEDREIGINGEN VOOR DE SOCIALE WELVAARTSSTAAT.

uit een eerdere studie (verw. 1) bleek, dat de sociale markteconomie niet zonder kleerscheuren uit de monetaire crisis is gekomen. Het sociale beleid moest zich aanpassen aan de grotendeels noodzakelijke bezuinigingen. In het land waar men prat ging op de sociale markteconomie, de Duitse Bondsrepubliek, waren al voor de crisis stappen gezet om de sociale uitgaven te beperken. Elders, zowel in Engeland als Scandinavië en de landen van de eurozone was de eurocrisis aanleiding om het sociaal beleid te versoberen en in het bijzonder de directe overheidsuitgaven te verminderen. Het accent verschoof naar structurele verbetering van de condities op de arbeidsmarkt door meer investeringen in het menselijk kapitaal met beroepsgericht onderwijs, herscholing en begeleiding naar ander werk. De crisis ging gepaard met toenemende werkloosheid en een meer ongelijke verdeling van de kans op werk. Bij de nog langzaam toenemende economische groei is de werkgelegenheid achtergebleven. De vooral voor lager opgeleide jongeren pijnlijk hoge werkloosheid en de toenemende ongelijkheid was voor de auteurs van een eerder stuk over de stand van de sociale markteconomie aanleiding om met name voor Duitsland het etiket van sociale markteconomie weg te halen. Voor Duitsland en Engeland zou de naam welvaartsstaat een beter passende kwalificatie zijn. Daarbij ligt de nadruk op groei en niet op gelijkwaardigheid van sociaal en

Sibylle Jongen 10-1-2016 16:01

Verwijderd:

economisch beleid. In Engeland uit zich dat in het versoberen van het vangnet voor langdurig werklozen en de basisvoorzieningen op het vlak van de pensioenen en de gezondheidszorg. In Duitsland is het minimumloon, na tijdelijke afschaffing, weer ingevoerd en de bijstand gekoppeld aan de verplichting om laag betaald deeltijdwerk te aanvaarden. In ons land is naast de activerende maatregelen de drempel voor de toegang tot de met overdrachtsuitgaven betaalde sociale voorzieningen verhoogd. Daarmee moet de Nederlandse verzorgingsstaat onder de vlag van participatiesamenleving plaats maken voor een op het sociale vlak gedecentraliseerde zorgzame samenleving, waarbij de staat de regie grotendeels overlaat aan gemeenten en ziekteverzekeringen. Denemarken is Nederland daarin voorgegaan.

Tot zover een eerste indruk van de gevolgen van de crisis voor de verschillende sociale stelsels. Wat is daarbij terechtgekomen van de bestrijding van de armoede? De hierboven opgenomen samenvatting van het boek van Bea Cantillon en Frank Vandenbroucke geeft daarvan een beeld voor de landen van de Europese Unie tot kort voor het einde van de crisis. De cijfers laten zien dat de vangnetten in de verschillende welvaartsstaten nog functioneren, maar dat de armoede niet is verminderd (verwijzing 5). Er worden vraagtekens gezet bij de inruil van directe overdrachtsuitgaven voor investeringen in „human capital” ten koste van de sociale uitkeringen. Deze auteurs erkennen de noodzaak van activerende maatregelen op het vlak van onderwijs, bijscholing en beperking van de duur van de werkloosheidsuitkeringen, maar zien ook teveel druk op de uitgaven voor directe geldelijke ondersteuning. Nader onderzoek in transnationaal verband lijkt nodig om meer te weten te komen over de oorzaken van de mislukte armoedebestrijding en over hoe te komen tot mogelijk meer effectieve maatregelen.

Voor de schrijvers van deze vervolgstudie is het gewenst en nodig om de thans aan de gang zijnde omvorming van de verzorgingsstaat naar een activerende en meer gedecentraliseerde welvaartsstaat nader onder ogen te zien. Niet alleen in het licht van de bezuinigingen, maar ook in verband met ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de kijk op mens en op samenleving is bezinning nodig. Het gaat daarbij om de invloed van de technologische ontwikkeling op de aard en het aanbod van werk en om een andere

visie op de rol en medeverantwoordelijkheid van mensen ten opzichte van de samenleving. Die visie wordt sterk bepaald door het in de laatste twee decennia opgekomen neoliberalisme. Verschillende aspecten van dat neoliberalisme zijn beschreven in het afsluitende hoofdstuk met de samenvatting van het boek van Dardot en Laval, „The New Way of the World” (verw. 6). Het blijkt, dat met de neoliberale nadruk op persoonlijk ondernemerschap het fundament voor wettelijk verplichte solidariteit² is verzwakt. Dat neoliberale denken heeft ook tegenkrachten opgeroepen, niet alleen van socialistische kant, maar meer nog van de zijde van het nationalistische populisme. We komen daar op terug na aandacht te hebben besteed aan de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Die zijn nogal ingrijpend, getuige de bijna één miljoen ZZP-ers in Nederland en de afname van het aantal vaste arbeidscontracten. Terwijl de Wet Werk en Zekerheid als resultaat van het sociaal akkoord nog maar net in werking is, zijn er nu al voorstellen om flexwerkers en ZZP-ers wettelijk te verplichten tot het betalen van premies. Daarmee zou de niet meer weg te denken flexibiliteit van de Nederlandse arbeidsmarkt kunnen worden verbonden met de voor betrokkenen sociaal gewenste zekerheid (flexicurity). Ondanks de huidige groei van de werkgelegenheid groeit ook de zorg over nieuwe scheidslijnen in de arbeidsmarkt en daarmee ook de zorg voor nieuwe verschillen tussen bevolkingsgroepen, met name tussen hoger en lager opgeleiden.

3.1 De dreigende kloof tussen hoger en lager opgeleiden.

Dat de technische ontwikkelingen bepaalde vormen van arbeid overbodig maken is niet nieuw. De mechanisering van de landbouw en de toepassing van containers in het goederenvervoer en de overslag in de havens hebben al eerder hun beslag gekregen. Het proces van robotisering in de maakindustrie en de automatisering in de tot voor kort sterk gegroeide dienstverlening is nog lang niet uitgewerkt. In de financiële dienstverlening blijft de werkgelegenheid krimpen met iets meer dan 2 procent per jaar. Ondanks het herstel in de bouw zijn daar door de crisis en de bezuinigingen grote bressen geslagen in de werkgelegenheid. De ROA, de raad voor onderwijs en arbeidsmarkt, die de gevolgen van

² Onder wettelijk verplichte solidariteit te verstaan: het moeten betalen van sociale premies door werknemers en werkgevers voor de sociale zekerheid.

deze ontwikkelingen voor de arbeidsmarkt in ons land signaleert, is niet optimistisch. (verw. 12). Met uitzondering van een aantal sectoren in de maakindustrie en onderhoudstechniek is er weinig nieuwe werkgelegenheid te verwachten. Tegenover de instroom van 3,4 procent staat een vervangingsvraag van slechts 2,7 procent. Dit wordt mede veroorzaakt door het langer doorwerken van ouderen. Deze trends maken dat juist voor de hoger opgeleiden de vooruitzichten op goed betaald werk zijn afgenomen. Voor VWO-ers zelfs meer dan voor HBO-ers. Ook voor de lager opgeleiden zijn de perspectieven matig, maar voor MBO-ers met een afgeronde beroepsopleiding wel beter dan voor de hoger opgeleiden. Het MBO is er al aardig in geslaagd om met een kleiner, maar beter passend pakket van opleidingen een goede aansluiting te vinden op de vraag in de arbeidsmarkt. Daar daalt ook nog steeds het aantal schoolverlaters zonder diploma. De prognose van de ROA voor de jaren 2012 tot 2018 wijst er op, dat er in ons land nog geen sprake is van een brede kloof in kansen op de arbeidsmarkt tussen lager en hoger opgeleiden. Wel is mede als gevolg van de automatisering de groei van de werkgelegenheid als geheel vrijwel tot stilstand gekomen.

Ook het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft zich voor ons land gewaagd aan een prognose voor de arbeidsmarkt, met name gericht op de onderkant. (verw. 13). Daarin wordt een voortgaande verschuiving in het opleidingsniveau van het arbeidsaanbod voorspeld. De groep van laag opgeleiden met niet meer dan vmbo of mbo1 zal krimpen tot 20 procent in 2025 van 40 procent in 1990 en 26 procent in 2013. De hoger opgeleiden met hbo of vwo stijgen in hun aandeel van 20 procent in 1990, via 32 procent in 2013 naar 39 procent in 2025. Die stijging zal gevolgen moeten hebben voor het aanbod van werk in de arbeidsmarkt, in samenhang met de kenniseconomie. De forse daling van de categorie laag opgeleiden maakt hun positie op de arbeidsmarkt niet beter. Het SCPB voorziet daar een stijging van het aandeel werklozen van 6 naar ruim 8 procent in 2025. Voor de middelbaar en hoger opgeleiden is die stijging veel minder, namelijk van 2,9 tot 3,2 procent. Deze cijfers zijn ramingen op basis van onveranderde regels in het sociale beleid. Loonsubsidies en/of een lager minimumloon kunnen daar enige verandering in brengen. Een ontkoppeld minimumloon zal de werkloosheid aan de onderkant iets minder snel doen stijgen,

namelijk tot 7,5 in plaats van 8 procent. De prognose geeft ook cijfers over de aantallen mensen onder de armoedegrens en het effect van een versterkte vraag naar meer kenniswerkers door de technische ontwikkelingen. Het blijkt, dat de laag opgeleiden dan 8 in plaats van 6 procent in armoede levenden zullen tellen. Bij de hoger opgeleiden en in het bijzonder bij de oudere alleenstaanden zal de armoede niet verdwijnen, maar met 4,3 procent beduidend lager zijn. Deze voor ons land geldende ramingen laten zien, dat de huidige sociale voorzieningen de groei van de werkloosheid niet zal kunnen voorkomen. Dat geldt ook voor de armoedebestrijding. Om daar succes te hebben zullen, gegeven de onvermijdelijke ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, in lijn met de bevindingen van Bea Cantillon c.s. meer ingrijpende maatregelen nodig zijn.

In de V.S. waar de crisis beter is aangepakt dan in de landen van de eurozone, is ook de werkgelegenheid meer hersteld. Daar heeft de automatisering wel een grote druk op de lonen van de middengroepen veroorzaakt. Het algemene beeld is dat van meer onvast en onzeker werk bij lager en middelbaar opgeleiden en de noodzaak van bredere inzetbaarheid bij die groepen. Voor zover er sprake is van een kloof tussen laag en hoog opgeleiden, betreft dat vooral het verschil in kansen op vast werk. Er zijn nu nog weinig aanwijzingen dat de robotisering en IT regelapparatuur de vraag naar laag opgeleiden doet afnemen. Het zijn de bezuinigingen en het is niet de techniek die de vraag naar huishoudelijke hulpverleners, schoonmakers en andere hulpkrachten doet afnemen. Bij andere vormen van eenvoudig werk ligt dat anders. Internetwinkels, automatische postsortering en vervanging van personeel door invoering van slimme en slimmere chipkaarten zorgen voor een verdere teruggang. In een publicatie over de kwetsbaarheid van bepaalde beroepen doordat de computer taken overneemt, worden de volgende beroepen aangemerkt met een kans van meer dan 50 procent om te verdwijnen: piloten, operators, machinisten, typisten, makelaars, verkopers en accountants³. (verw. 14). In dit lijstje ontbreken de beroepen waarin handvaardigheid en flexibiliteit in de omgang met mensen en veranderende situaties nodig zijn, zoals tandartsen en brandweerlieden. Vergeleken met deze handvaardige

³ Met de aanduiding "accountants" wordt vermoedelijk bedoeld op boekhouders en accounting medewerkers. De vraag naar "auditors" neemt juist toe.

lieden worden economen met 43 procent kans op overbodigheid kwetsbaarder geacht.

Voor het voorspellen van de kansen voor laag en middelbaar opgeleiden is de vraag van belang welke afgeleide werkgelegenheid van de kar valt bij het scheppen van nieuwe arbeidsplaatsen voor hoger opgeleiden. Dan gaat het vooral om extra werk als gevolg van de consumptieve bestedingen van de mensen met een nieuwe baan met innovatief werk. Denk daarbij aan supermarkten, kledingwinkels, woninginrichting maar ook aan allerlei vormen van persoonlijke dienstverlening. Het betreft arbeidsplaatsen, die meer dan gemiddeld passen bij lager opgeleiden en die niet direct profiteren van de groeiende kenniseconomie. Zij moeten het hebben van de bij hen passende indirecte werkgelegenheid, die het gevolg is van de in de kenniseconomie ontwikkelde nieuwe werkgelegenheid. Als die afgeleide en aanvullende werkgelegenheid ook getroffen wordt door de automatisering en als gevolg van meer aanbod dan vraag ook minder wordt beloond (vakkenvullers) dan ziet het er voor de lager opgeleiden niet goed uit. Vlaamse cijfers over de voorbije periode van 1999 tot 2005 wijzen op een teruggang van de arbeidsintensiteit in deze vorm van aanvullende werkgelegenheid van 2 tot 4 procent per jaar. (verw. 15). Als die percentages ook nu zouden gelden, is er echt wel iets aan de hand. Meer actuele gegevens, die inzicht kunnen geven in de vermindering van de arbeidsintensiteit van de afgeleide werkgelegenheid zijn niet te vinden. Als die vermindering doorzet is er voor de cognitief minder begaafden en minder leervaardige medeburgers weinig te verwachten van de kenniseconomie, omdat afgeleide werkgelegenheid wegvalt. Zij blijven aangewezen op een segment van de arbeidsmarkt waar de vraag naar eenvoudige maar flexibele dienstverlening bepalend is. Als die vraag niet toeneemt, komt hun beloning blijvend onder druk te staan. Dat kan meevallen als de dienstverlening, gevoed door kapitaalkrachtige personen, toeneemt. In Londen werkzame economen zien deze intensivering van de dienstverlening als een beproefde oplossing. Voor ons land zijn de hierboven genoemde cijfers van de Raad voor Onderwijs en Arbeidsmarkt en het Sociaal en Cultureel Planbureau niet hoopgevend voor de werkgelegenheid voor lager opgeleiden, maar er zijn behoudens de technologische ontwikkeling geen nieuwe bedreigingen voor de aan weinig specifieke kennis verbonden banen. De sterk ontwikkelde tuinbouw biedt nog steeds veel eenvoudig werk, waarbij Oost-Europese werkers niet kunnen worden gemist. In Duitsland is

anders dan in ons land meer te zien van een dreigende kloof als we kijken naar het grote aantal van de daar met overheidsgeld aangevulde laag betaalde banen. Het algemene beeld is dat van toenemende ongelijkheid in beloning, meer dan van ongelijkheid, in werkgelegenheid. Het leidt tot meer onzekerheid bij werkenden met een inkomen niet ver boven de armoedegrens. Die trend zal het ook moeilijker maken om het nog steeds onveranderlijke percentage onder die grens (het precariaat zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau dat noemt) te verminderen.

Samen met tussentijdse werkloosheid van de “onzeker werkenden” wordt met de toeslag voor onder het minimumloon werkenden het beslag op de sociale kassen eerder groter dan kleiner. Zo krijgen Duitsland en andere welvaartsstaten het moeilijker om de kern van het sociale beleid met passende zorg en nodige geldelijke bijstand te handhaven.

3.2 Culturele conflictstof

In een heel ander opzicht heeft de politiek het moeilijk. Dat betreft het effect van het radicale en ultra-nationalistische populisme. Als gevolg van het terrorisme van fanatieke jonge islamisten wordt de politieke kaart anders ingekleurd en ontstaat er een nieuwe scheidslijn. Op die lijn bepalen niet de sociaaleconomische gezichtspunten, maar de culturele verschillen de politieke keuze en daarmee de verhouding tot de overheid. De achterblijvers in de kenniseconomie met geen of onzeker werk reageren daarop met wantrouwen en onverschilligheid tegenover de politiek. Dat voedt de al lang bestaande onderstroom van populisme met kritiek op de zittende bestuurders en politici en dat versterkt de roep om betere en sterke leiders. Dat gaat in meer dan één land gepaard met verzet tegen voortgaande immigratie en extreem nationalisme. Het heeft protestbewegingen doen ontstaan met verschillende gradaties van ethnocentrisme en racisme. Het gemeenschappelijk kenmerk is een gesloten houding tegenover de globalisering en de Europese integratie. Die opkomst van diverse soorten populisme is een nieuwe en andere bedreiging voor de welvaartsstaat dan de dreiging van robotisering en automatisering in de arbeidsmarkt. Het speelt vooral in Europa, waar onbetekenende minderheden (nihilisten, alsmede extreem linkse- en rechtse stromingen), meer invloedrijke minderheden worden.

In de Verenigde Staten liggen de kaarten anders. Ook daar is er een groter geworden onderstroom van onbehagen. Die leidt daar niet tot andere politieke formaties, maar tot een grotere tegenstelling tussen republikeinen en democraten. Dat heeft president Obama niet belemmerd om met een nieuwe gezondheidswet de sociale zekerheid van de middengroep te versterken. Maar de conservatieve republikeinen zijn wel de spreekbuis geworden van het onbehagen en het verzet tegen een meer sociale en tolerante cultuur. Hun conservatisme blijkt een passend onderdak te bieden voor de onvrede van de Amerikaanse kiezer. In Europa zien we een ander beeld. Daar waren gedurende lange tijd na de oorlog de economische en sociale uitgangspunten bepalend voor de politiek. Toen duurzaamheid en milieu op de politieke agenda kwamen, hebben die maar zeer ten dele geleid tot verandering in de partijpolitieke verhoudingen. In Duitsland waren het „Die Grünen” en bij ons Groen Links, die een plaats kregen in het politieke bestel. Hun strijdpunten zijn niet alleen in Duitsland en Nederland, maar ook elders algemeen aanvaarde milieudoelen geworden van zowel linkse als rechtse partijen. Anders dan het milieubesef beïnvloedt het populisme van de tegenstanders van openheid en globalisering in hoge mate de partijpolitieke tegenstellingen langs de scheidslijn tussen vrijheid en gelijkheid. Daarmee wordt de keuze tussen liberale vrijheid en sociaaleconomische gelijkheid voor steeds meer kiezers mede bepaald door wel of geen verzet tegen culturele diversiteit en grensoverschrijdende openheid. Dat verzet wordt nu ook gevoed door de aandacht in de media voor de jihadistische acties van enkele honderden onaangepaste nakomelingen van immigranten. Maar het zit dieper. De versnelling waarmee de globalisering van de economie zich voltrekt en de politieke verhoudingen lokaal en regionaal veranderen, is een andere oorzaak van het populisme. De vraag is nu in hoeverre die verschuiving de sociale verworvenheden bedreigt. We komen daar op terug na een korte tour d’horizon over de politieke impact van het populisme in verschillende landen van Europa.

| In Scandinavië zien we, dat nationalistische stromingen zoals de „Ware Finnen” en extreem nationalistische partijen in Denemarken, Zweden en Noorwegen wat terrein winnen, maar wel aan de zijlijn blijven. In Engeland met de vanouds marktgerichte en open economie heeft het onbehagen nog overwegend trekken van de sociaal- economische tegenstellingen. Het vindt daar een uitlaatklep

in het verzet van de conservatieve partij tegen de Europese Unie en in het separatisme. De mislukte poging voor de afscheiding van Schotland is een typisch regionaal aspect van het onbehagen met de landelijke politiek. Frankrijk is een ander verhaal. Daar was en is een sterkere onderstroom van extreem nationalisme en zelfs antisemitisme. Daaraan zijn de namen verbonden van Laval, Pétain, De Gaulle, Poujade en Le Pen. In het voetspoor van Charles De Gaulle heeft de rechtervleugel van de UMP de meer populistische en antisemitische extremisten van vader en dochter Le Pen tot nu toe de wind uit de zeilen genomen. Vader Le Pen was wel populair genoeg om bij presidentsverkiezingen de linkse kandidaat Jospin uit het Elysée te houden. Ook op het regionale niveau kon het Front National zich laten gelden. Maar bij de parlementsverkiezingen kwam die populistische partij nooit verder dan 25 tot 30 procent van de stemmen. Dat was niet genoeg om een medebeslissende rol te spelen in het landelijk bestuur. Het was wel genoeg om het de nu regerende socialisten moeilijk te maken om het sociale beleid in essentie te handhaven nu de uit de rails lopende overheidsfinanciën dwingen tot pijnlijke aanpassingen van de Franse verzorgingsstaat. Die besteedt nu dertig procent van het Franse BNP aan zorg en sociale zekerheid. In 2009 zijn de werknemersbijdragen voor de sociale zekerheid al verhoogd van 5 naar 8 procent. Inmiddels is het plafond voor de jaarlijkse groei van de kosten van de medische zorg teruggebracht van 2,7 naar 2,4 procent. Over een verdergaande verhoging van de pensioenleeftijd is nog veel politieke strijd. Hoewel het Front National niet meer veel aan aanhang wint, beperkt het wel de politieke bewegingsruimte in het centrum van de politiek en daarmee ook de ruimte voor hoog nodige structurele veranderingen. De regering vindt daarbij de ook nog steeds militante Franse vakbonden op haar weg. Zo kunnen de populistische en syndicalistische elementen in de Franse politieke cultuur de aanpassingen in het sociale beleid zodanig bemoeilijken, dat de uiteindelijke ingrepen harder uitpakken dan nodig en sociaal gewenst is.

Anders dan in Frankrijk heeft het populisme in Italië voldoende aanhang gekregen om een beslissende rol te spelen in het landsbestuur. De mediamagnaat en oprichter van de partij Forza Italia, Silvio Berlusconi, was geruime tijd regeringsleider. Hij heeft een korte tijd de regeringsmacht gedeeld met de voorstander van de afscheiding van Noord Italië, Umberto Bossi. Inmiddels heeft

Berlusconi het veld moeten ruimen voor een op economisch herstel gerichte regering van economen en een daaropvolgende regeringscoalitie van de sociaaldemocraat Renzi met de centrum-rechtse Alfano. Ook de separatisten van Lega Nord zitten niet meer dicht bij het vuur. De huidige regering is in het voetspoor van eerder ingezet herstelbeleid bezig met de lang uitgestelde structurele hervormingen. Een nieuwe kieswet tegen versnippering van de politieke kaart met bonuszetels voor de grootste partijen houdt de discussie nog bezig. Het constitutionele hof heeft een referendum goedgekeurd, waarmee de kieswet op dit punt kan worden gewijzigd. Er is in Italië inmiddels een nieuwe ster verzezen aan het politieke firmament, de beroepskomek Beppo Grillo met zijn vijf-sterren-partij, die bij de laatste verkiezingen ruimschoots de kiesdeler haalde. Deze nieuwkomer is meer libertair dan klassiek populistisch, getuige het programmapunt van elektronische opinieonderzoeken en verkiezingen. Met dat al biedt het land een zeer gemengd beeld van een niet echt rabiaat of fascistisch, maar wel oppervlakkig populisme. Voor deze beschouwing is het van belang te constateren dat tijdens de kabinetten Berlusconi de bestaande sociale voorzieningen grotendeels in stand zijn gebleven. Dat was in zoverre nadelig voor het sociale karakter van de Italiaanse welvaartsstaat, dat jongere nieuwkomers op de arbeidsmarkt sterk in het nadeel waren bij ouderen met een vast arbeidscontract. Dat is op zichzelf niet typisch Italiaans. Iets dergelijks doet zich elders ook voor, met name in Spanje. Meer wellicht dan in andere landen was het typerend voor het mede besturend Italiaans populisme, dat broodnodige structurele hervormingen achterwege bleven. Dat betrof niet slechts de bureaucratie en de grote schuld van de overheid, maar ook de nodige aanpassingen van de sociale wetgeving voor zowel economisch als sociaal verantwoord bestuur. De politieke uitbaters van het populisme zijn er in het algemeen niet op uit om de welvaartsstaat af te breken. Ze roepen wel moord en brand als etnische minderheden misbruik maken van de voorzieningen. Maar ze doen weinig aan het noodzakelijk onderhoud van de sociale verworvenheden. Als er dan toch moet worden ingegrepen gebeurt dat primair met het oog op economisch herstel en vermindering van overheidsschulden. Daarbij kunnen de sociale voorzieningen meer worden beperkt dan bij een vooruitziend beleid nodig zou zijn geweest.

In ons land heeft het gedogen van het kabinet Rutte-1 door de groep Wilders geen sporen nagelaten op het terrein van de sociale markteconomie. Ook hier was het populisme van Wilders er niet op uit de sociale verworvenheden aan te tasten, anders dan door uitstel van de nodige aanpassingen. Het ziet er ook niet naar uit, dat deze populistische beweging de kans zal krijgen de sociale voorzieningen op losse schroeven te zetten door de euro te vervangen door de gulden. Inmiddels is door het kabinet Rutte-2 de uitvoering van de jeugdzorg, de huishoudelijke hulp en de bijstand met de participatiewet overgedragen aan de gemeenten. In de zorg moet dat leiden tot lagere kosten en meer zelfredzaamheid en sociale cohesie. De bijstand als middel van armoedebestrijding is gebleven, maar nu met supervisie door het gemeentebestuur en niet zonder tegenprestatie. In de komende tijd moet blijken of de met de participatiewet beoogde verbetering van de sociale cohesie opweegt tegen de afschaffing van het automatisme van aan wettelijke regels gegarandeerde uitkeringen. De toekomst zal ook moeten leren of de niet-medische zorg bij de gemeenten in goede handen is. In feite is met deze nieuwe aanpak de Nederlandse verzorgingsstaat vervangen door een gedecentraliseerde en hopelijk zorgzame samenleving. Je kunt ons land daarmee nog wel een sociale markteconomie noemen op voorwaarde, dat de nu nog bestaande politieke steun voor de aan de wet gebonden solidariteit en herverdeling blijft bestaan. De veranderlijke en versnipperende politieke kaart maakt dat wel enigszins onzeker.

Aan de scheidslijnen op de Nederlandse politieke kaart zijn recentelijk twee rapporten gewijd. We noemen de studie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, de WRR, van 2013 met de titel „Gescheiden Werelden” (verw. 16) en de resultaten van een grote enquête van het Sociaal en Cultureel en Sociaal Planbureau, daterend van 2014, met de titel „Verschil in Nederland” (verw. 17). Beide rapporten zijn niet geschreven met het oog op de sociale markteconomie. Ze geven wel inzicht in de veranderende voorkeuren in de kijk op maatschappelijke problemen en in de vorming van nieuwe scheidslijnen en groeperingen in de bevolking. Niet verrassend is het door het SCPB gesignaleerde hardnekkige voortbestaan van wat dat bureau het precariaat noemt. Zoals ook buitenlands onderzoek laat zien, lukt het ook in ons land niet, evenmin als elders, om de gedepriveerden die leven op en

onder de armoedegrens van 60 procent van het modale inkomen boven die grens uit te tillen. Het betreft circa 15 procent van de bevolking met weinig politiek zelfvertrouwen en weinig cultureel kapitaal. Het zijn volgens de WRR de mensen met een nogal gesloten levenshouding, die met een tekort aan inzicht in de veranderende verhoudingen weinig hoopvolle verwachtingen koesteren. Voor zover ze niet onverschillig staan tegenover de politiek, zijn ze vatbaar voor populistische thema's zoals het anti-Europa sentiment van de PVV van Wilders. Vooral bij deze groep zijn van de op verheffing gerichte aanpassingen van het sociale beleid geen wonderen te verwachten. De WRR ziet bij de naastgelegen groep tussen beneden-modaal en modaal ook een houding van weinig openheid en weinig politiek zelfvertrouwen. Dit betreft 25 tot 30 procent van de bevolking. Hier vinden we veel zwevende kiezers, die geen vertrouwen hebben in de overheid en weinig of geen binding met de zittende politici. Dat gebrek aan vertrouwen gaat bij de hierboven genoemde groepen vaak gepaard met intolerantie en geringe bereidheid om open te staan tegenover de kansen van de globalisering. Die geslotenheid blijkt weinig te maken te hebben met thema's zoals vrouwenemancipatie, euthanasie of abortus. Daar maakt men zich niet echt druk over. Wel is er veel ergernis over de andere manier van denken en handelen van etnische minderheden. Het culturele kapitaal schiet hier tekort om daar voldoende begrip voor te tonen. Het onderwijs en de daarbij te verbeteren culturele vorming moet hier op termijn verandering in brengen.

In dit verband mag niet ongenoemd worden gelaten, wat de voor deze groepen nadelige effecten zijn van de eenzijdige en niet-sociale effecten van de Europese integratie. Nederlandse chauffeurs moeten de concurrentie dulden van goedkopere chauffeurs uit andere landen van de Europese Unie. Pogingen om die beloningen gelijk te trekken, lopen vast op gebrek aan medewerking van die andere lidstaten. Het is een fout in het systeem van het vrije verkeer van werknemers, dat alleen te verhelpen is met een begin van Europees sociaal beleid. Daartoe zijn de rijkere eurolanden niet bereid en daardoor zijn ze wel medeverantwoordelijk voor anti Europese sentimenten. Een ander aspect daarvan zijn de belemmeringen bij het aanvaarden van werk over de grens. Zo zijn er in Duitsland veel vacatures die zouden passen bij Nederlandse werkzoekenden. De verschillen in de sociale

zekerheid maken dat per slot van rekening niet aantrekkelijk genoeg, waardoor de werkloosheid in onze grensstreek groter is dan nodig.

De scheidslijn met de beter gesitueerde helft van de bevolking met een meer open levenshouding is nog geen kloof te noemen, maar kan dat volgens de WRR wel worden zonder verbetering van het sociaal kapitaal van met name de jongere mensen in de groepen met een inkomen beneden het gemiddelde. De onderzoekers van het SCPB zien, evenmin als die van de WRR, een dieper wordende kloof tussen lager en hoger opgeleiden. Ze zien wel andere scheidslijnen ontstaan. Tussen de gevestigde bovenlaag (20 procent) en de onderlaag met een inkomen op of onder de armoedegrens (15 procent) onderscheiden ze vier groepen: de onzeker werkenden, de kansrijke jongeren, de werkende middengroep en de comfortabel gepensioneerden. De groep van de onzeker werkenden en een deel van de nog van vast werk voorziene middengroep worden in hun bestaan bedreigd door de hierboven genoemde snelle veranderingen op de arbeidsmarkt. Ingewikkeld maar routineus werk wordt meer en meer door computersystemen gedaan. Wat blijft en wellicht ook toeneemt is werk waar veel wendbaarheid en klantgerichtheid aan te pas komt. Lager opgeleiden hebben daar niet minder kansen dan MBO-ers en zelfs HBO-ers. Waar die wendbaarheid en klantgerichtheid ontbreekt, kan een zeer kwetsbare middengroep ontstaan tussen sociaal en flexibel ingestelde werkers en de groep van intelligente en onmisbare programmeurs en ontwerpers. Die kwetsbare middengroep zal anders denken over maatschappij en samenleving dan degenen die gemakkelijk hun weg op de arbeidsmarkt kunnen vinden. De onderzoekers van het SCPB zien in de periode van 1975 tot 2013 bij de middelbaar opgeleiden tot en met HBO- niveau geen toename van het politiek zelfvertrouwen. Dat uit zich daar niet zozeer in een roep om sterke leiders, maar wel in toegenomen onbehagen over de Europese Unie en extra gevoeligheid voor etnische en culturele tegenstellingen. Met de onderlaag van gedepriveerden is deze kwetsbare middengroep vooralsnog een voedingsbodem voor dwarse politiek.

De onderzoeksresultaten van de WRR en het SCPB geven geen uitsluitsel over een voortgaande verschuiving van het politieke spectrum van sociaaleconomische tegenstellingen naar dat van sociaal-culturele tegenstellingen. De onderscheiden posities op de

lijn van vrijheid en zelfredzaamheid via sociaalliberaal naar
samenhang en solidariteit doen zich nog steeds gelden. Maar daar
dwars doorheen is er een nieuwe lijn op de politieke kaart ontstaan,
namelijk een lijn die loopt van openheid en positieve
toekomstverwachting via onverschilligheid naar een gesloten
levenshouding met een afkeer van culturele verschillen en weinig
tolerantie. Waarschijnlijk is Nederland niet het enige land waarin
zich zo'n nieuwe en meer culturele scheidslijn doet gelden. Zoals al
eerder genoemd spelen de gevolgen van de immigratie en
onaangepaste jongere allochtonen hierin mee. Voor de democratie is
het geen slechte zaak, dat niet-materiële zaken een nevenrol spelen
bij partijpolitieke keuzes. Voorwaarde is dan wel dat de partijen die
goed weten te verbinden met hun programmatische uitgangspunten.
Zij zullen positie moeten kiezen voor of tegen openheid en tolerantie
en voor of tegen maatschappelijke integratie en samenhang. Alleen
zo kan de politieke onverschilligheid en versnippering worden
bestreden en alleen zo kan duidelijk worden of er voldoende steun is
voor de sociale markteconomie. Het kan niet worden ontkend, dat de
trend van meer populistische en meer naar binnen gerichte politiek
nog volop merkbaar is.

Tot slot nog enige opmerkingen over de trend van toenemende
inkomensongelijkheid. We verwijzen hier naar een eerder geciteerd
internationaal onderzoek van de OESO met de titel „Gini, growing
inequality aspects” van september 2013 (verw. 10). Daarin wordt
de inkomensongelijkheid vergeleken van de verschillende, maar
redelijk welvarende landen, die behoren tot de Organisatie voor
Economische Samenwerking en Ontwikkeling. In al deze landen nam
de inkomensongelijkheid toe met uitzondering van de
Scandinavische landen en Nederland. Dit onderzoek bevestigt de
conclusies van de eerder opgenomen samenvatting van de studie van
Cantillon en Vandenbroucke over armoedebestrijding en groeibeleid.
De conclusies van de GINI-studie bevestigen ook de niet aflatende
armoede bij 15 tot 20 procent van de bevolking in de diverse landen.
Verheffing van deze groep kan niet op stel en sprong en vereist de
handhaving van de inmiddels gekorte directe en indirecte
overdrachtsuitgaven. In dit opzicht is het sociale beleid in Engeland
vergeleken met de V.S. beter, dank zij de huursubsidies en de
bijdragen voor kinderopvang en onderwijs. De OESO landen in
continentaal West-Europa doen het weer een stukje beter dan

Engeland. Als er al sprake is van een groter wordende kloof, dan betreft dat vooral de groter wordende afstand tussen de rijkste tien tot twintig procent en de groep daaronder. Opvallend onder de conclusies met betrekking tot de verheffing van de armste groep is de aanbeveling om de keuze voor beroepsgerichte scholing uit te stellen. Het doet denken aan de Nederlandse ervaringen met dat uitstel, die wijzen op de combinatie van ambachtelijk onderwijs met cognitieve scholing voor leerlingen met een sociaal-culturele achterstand. Die ervaringen waren op zich niet negatief. Tot zover deze weinig verrassende uitkomsten van de OECD studie over ongelijkheid.

3.3 Samenvatting.

Samenvattend kan worden gesteld, dat er (vooralsnog) geen aanwijzingen zijn van een zich snel verdiepende kloof tussen lager en hoger opgeleiden, althans niet in landen met een ontwikkelde diensteneconomie zoals in Nederland. Het aandeel van de lager opgeleiden blijft dalen en dat van de middelbaar en hoger opgeleiden stijgt. Voor de hbo-ers en de vwo-ers zal er meer dan voldoende werkgelegenheid zijn. De lager opgeleiden zonder beroepskwalificatie en ook de mbo-ers hebben en krijgen te maken met onzeker werk en lagere lonen. Daar dreigt een scheidslijn te ontstaan tussen de minder flexibele en minder leervardige mensen en de meer getalenteerden. Een scheidslijn binnen de middelbaar opgeleiden zou kunnen worden bestreden door in het onderwijs nog meer aandacht te besteden aan technische competenties van belang voor de innoverende maakindustrie.

Een andere scheidslijn manifesteert zich op het sociaal-culturele vlak. Dat betreft de kijk op de samenleving in de politiek. Naast onverschilligheid zien we een meer uitgesproken angst voor de gevolgen van globalisering en Europese samenwerking, tegenover de openheid en het vertrouwen in het effect van de versnelde technische ontwikkeling, marktwerking en transnationale samenwerking. Ook nu Nederland het Deense voorbeeld volgt van de vervanging van de verzorgingsstaat door een van bovenaf geregisseerde gedecentraliseerde zorgzame samenleving, is het nog niet vanzelfsprekend, dat hier de banden van buurt, gezin en familie een grote rol zullen spelen in de sociale ondersteuning. Aanvullende ondersteuning in geld en kosten voor onderwijs en opvoeding zijn

onmisbaar. Zonder die ondersteuning wordt de op groei gerichte markteconomie asociaal. Voorkomen moet worden, dat hulpbehoevenden niet zijn overgeleverd aan liefdadigheid. Dat dit niet nodig is, wordt bewezen in het dorp Austerlitz (gemeente Zeist). In dat plaatsje werd door de burgers een zorgcoöperatie opgezet, die thans 405 leden en meer dan 60 vrijwilligers telt. Van de 70-plussers is ongeveer iedereen lid en er is nooit gebrek aan vrijwilligers, aldus het dorpsblad (Rond Zeist, april, 2015). Tal van maatschappelijke faciliteiten worden aangeboden met als centrale doelstelling: *minder eenzaamheid door mensen bij elkaar te brengen*.

4. NAAR EEN TOEKOMSTBESTENDIGE SOCIALE MARKTECONOMIE (SME)

In voorgaande hoofdstukken zijn vanuit verschillende invalshoeken, inclusief de situatie in verschillende landen, ontwikkelingen beschreven rondom de SME. Die ontwikkelingen gaven een aantasting van de verzorgingsstaat en werkgelegenheid te zien, maar ook aan lichtpunten werd in de beschouwingen niet voorbijgegaan. Hieronder wordt getracht een verbinding te leggen tussen deze verschijnselen met het oogmerk de principes van de oorspronkelijke SME te restaureren en te verduurzamen.

Voor verduurzaming van de SME zijn onderstaande onderwerpen relevant:

4.1 Europese Banken Unie (EBU) en de Europese Monetaire Unie (EMU)

4.2 Vergroten armslag overheid

4.3 Verankering SME in het Europese sociaal beleid

4.1 De Europese Banken Unie (EBU).

De EBU werd in 1950 opgericht om de convertibiliteit van de Europese munten te herstellen. Met de introductie van de euro vijftig jaar later en de daaropvolgende crisis kreeg de EBU de taak de stabiliteit in het financieel systeem te vestigen en te verduurzamen.

De EBU moet worden aangemerkt als een marktconforme oplossing, waarbij de risico's door de bankensector zelf, met de kapitaalverschaffers voorop, worden gedragen.

In het "EBU bolwerk" zijn voorts scheidingswanden aangebracht tussen nationale banken en nationale overheden.

Als derde kenmerk van veel betekenis noemen wij het sturingsmechanisme, alsmede de bijbehorende instituties, die niet bij de lidstaten, maar bij de EU autoriteiten zijn ondergebracht. Dit moet worden aangemerkt als een begin van economische integratie tussen de lidstaten! De EBU werpt geen dijk op voor achterliggende besluitvorming. Volgens de Nederlandse rekenkamer staat ons land voor ca. 200 miljard euro garant ten behoeve van acht Europese instellingen.

De architectuur van de EBU wordt hierna in grote lijn getypeerd:

- a. Het toezicht op de Europese banken door de Europese Centrale Bank (ECB), het *Single Supervisory Mechanism*. Dit toezicht omvat alle circa 6 000 banken in de Eurozone. In feite zal de ECB haar toezicht beperken tot de 130 grootste, zogenoemde systeembanken. De activa van deze systeembanken bedragen circa 90 % van alle bankactiva te samen. Het toezicht op de overige banken blijft wel haar competentie, maar wordt gedelegeerd aan de Centrale Banken van de aangesloten overheden. Het centrale toezicht trad op 4 november 2014 in werking, nadat in samenwerking met de Europese Bankenautoriteit (EBA) de systeembanken grondig werden doorgelicht.⁴
- b. Depositogarantiesysteem. Op dit systeem wordt hierna ingegaan bij de duiding van het recente EMU voorstel.
- c. Een gemeenschappelijk afwikkeling mechanisme, genoemd het *Single Resolution Mechanism (SRM)* en geleid door een resolutieautoriteit (De Resolutie Raad). Het SRM is het sluitstuk van de bankenunie en wordt benut voor de afwikkeling van de schulden van een failliete, niet meer levensvatbare, bank. In een dergelijk geval worden eerst de kapitaalverstrekkers aangesproken! Dit mechanisme zorgt ervoor, dat niet de overheid maar de andere banken voor de kosten van het faillissement opdraaien. Het SRM verkrijgt bij de aanvang de beschikking over een resolutiefonds met een

⁴ Beoordelingen vinden, respectievelijk, vonden plaats via een drieluik: een analyse van het risicoprofiel, een detailanalyse van de waardering van bancaire activa en strenge stresstests.

omvang van circa 55 miljard euro. Het fonds zal in 2017 de gewenste omvang hebben bereikt. In de eerste acht jaar wordt dit fonds ingedeeld in nationale compartimenten ten behoeve van mogelijke problemen, die zich in een land kunnen voordoen. Mocht de inhoud van een compartiment in een land tekort schieten, dan kan een beroep worden gedaan op andere compartimenten. Indien ook langs deze weg geen oplossing kan worden gevonden, dan kan de betreffende overheid aankloppen bij fondsen, die door het Europees Stabiliteit Mechanisme worden aangehouden. Na acht jaar zal het resolutiefonds worden gedernationaliseerd.

Inmiddels heeft de voorzitter van de Europese Commissie, Juncker, in samenwerking met de voorzitters van de Europese Raad van Ministers, het Europese Parlement, de Centrale Bank en de Eurogroep een stappenplan uitgeschreven voor het versterken van de Economische en Monetaire Unie. Dit plan leidt tot een verbreding van de EBU, die op de bankensector is gericht. De Europese Commissie heeft een Persbericht verstrekt omtrent een verslag van de vijf voorzitters⁵, die bij de EMU planning, een drie stappen plan, zijn betrokken. In de eerste fase van 1 juli 2015 tot 30 juni 2017 wordt vooral aandacht besteed aan het concurrentievermogen, aan de structurele convergentie, alsmede aan het verwezenlijken van een verantwoordelijk budgettair beleid. Gestreefd wordt naar een financiële- en economische unie, die complementair zijn en elkaar versterken. Dit vereist een gemeenschappelijk banktoezicht en de beveiliging van bankdeposito's. De vijf voorzitters stellen voor om in de eerste fase een Europees depositogarantiestelsel (EDIS) te lanceren, dat op Europees niveau als een herverzekeringssysteem voor de nationale depositogarantiestelsels kan worden opgezet. Om te komen tot een begrotingsunie beogen de voorzitters om een adviserende Europese Budgettaire Raad op te richten, die de bestaande nationale begrotingsraden coördineert en complementeert.

⁵ Het zijn: Juncker van de Europese Commissie, Tusk van de Eurotop, Dijsselbloem van de Eurogroep, Draghi van de ECB en Schulz van het Europees Parlement.

Aan het eind van deze fase zal een witboek worden vervaardigd, met een evaluatie van hetgeen werd bereikt en om de volgende stappen voor te bereiden.

In fase twee, aangeduid als “voltooing van de EMU”, worden ingrijpende maatregelen getroffen om het gestelde in fase één kracht bij te zetten. In dit kader dient een gemeenschappelijke macro-economische stabilisatiefunctie te worden ingevoerd om beter om te gaan met schokken, die op nationaal niveau alleen niet kunnen worden opgevangen. Hierbij kan worden voortgebouwd op het Europees Fonds voor strategische investeringen. In het persbericht wordt voorts uitvoerig stilgestaan bij twee onderwerpen, te weten de versterking van de democratische verantwoording.

alsmede de sociale dimensie van de EMU. *De sociale cohesie moet centraal staan in het nieuwe proces van “opwaartse convergentie”.*

Voor verzekering van een democratische verantwoording en legitimiteit en voor collectieve besluitvorming zou plaats kunnen zijn voor een toekomstige eurozone-thesaurie.

In de laatste fase, die uiterlijk in 2025 moet zijn afgerond, wordt burgers van de EU-lidstaten een hechte EMU en een stabiel en welvarend Europa voorgehouden.

De tekst van het persbericht geeft aanleiding een samenhang te zien met de Sociale markteconomie, omdat de sociale cohesie als één van die pijlers van het EMU bolwerk wordt aangemerkt.

Eerdere kritieken van economen op de architectuur van de EBU zijn geheel of gedeeltelijk achterhaald bij het in werking treden van de EMU.

Eén van de kritieken kan evenwel niet worden genegeerd en dat betreft gebleken tekortkomingen van ethische- en morele aard. Juist door dit tekort ontstond een agressieve en gevaarlijke kiem, die leidde tot een wereldwijde crisis. Om stabiliteit te verkrijgen kan een persoonsgebonden moraal en cultuur niet worden gemist. Helaas is het verkrijgen van de voor die moraal benodigde culturele inbedding niet vanzelfsprekend. Telkens duiken handelingen op, die het daglicht niet kunnen verdragen, zoals de fraude met libor- tarieven. Kort geleden kwam een grootscheepse fraude bij het VW-concern in de openbaarheid. In de ondernemingswereld (dus ook in de

Sibylle Jongen 12-1-2016 14:37

Verwijderd: sociale

banksector) is het moreel kompas nog wel eens (te) zwak ontwikkeld. Mild uitgedrukt.

Aansluitend nog enkele opmerkingen over het monetaire beleid van de Europese Centrale Bank (ECB). Die heeft op 9 maart 2015 aan de Centrale Banken van de lidstaten het startsein gegeven om 1.140 miljard aan schuldtitels te kopen. Over dit monetair beleid wordt verschillend geoordeeld. Economen van naam zijn in twee kampen verdeeld. Dit type beleid, wel aangeduid als quantitative easing, "QE", of als "Bazooka", vond eerder plaats in de V.S. en in Japan. Wat zijn de thans waarneembare gevolgen van de QE? De beoogde oplopende inflatie is tot heden nauwelijks merkbaar. Wel nam de waarde van de Euro ten opzichte van de dollar sterk af, hetgeen tot een stimulans voor de export leidde. Ook de invloed van de ontwikkeling van de rente doet zich gevoelen. Op grond hiervan zal de vlucht in risicovolle investeringen toenemen en het is nog maar de vraag of de QE mede tot een verbetering van de infrastructuur leidt en of geïnvesteerd zal gaan worden in andere maatschappelijk noodzakelijke projecten, zoals die voor de verbetering van het onderwijs. Opgemerkt moet worden, dat een zwakke munt niet alleen maar voordelen heeft. Een verzwakking doet afbreuk aan de monetaire discipline en aan de belangen van spaarders.

Voorts is het van belang te vermelden, dat naast de Europese Banken Unie en de Europese Monetaire Unie nu ook de Kapitaalmarkt Unie in de stijgers staat. Bij realisatie van deze Unie zullen bedrijven zich eenvoudiger kunnen financieren via de markt. FD, 5 juni 2015.

4.2 Vergroting armslag overheid.

In de afgelopen jaren was het beleid van de overheid vooral gericht op het terugdringen van het overheidstekort, teneinde te kunnen voldoen aan de eisen, zoals vastgelegd in het Europese Stabiliteits- en Groeipact (SGP). Dat bezuinigingsbeleid heeft de sociale zekerheid grotendeels ongemoeid gelaten, maar de armslag van de overheid voor de instandhouding van de sociale markteconomie onder de gewijzigde omstandigheden duidelijk verminderd. Inmiddels neemt het Nederlandse tekort jaarlijks zodanig af, dat het doel van evenwicht tussen inkomsten en uitgaven in zicht komt. Het tekort nam af van 2,3% in 2013 tot 2,1 % in 2015 en zal naar raming in 2016 1,8 % bedragen. De EMU-schuld loopt evenzo in het

aangeduide tijdvak in de pas, met een percentage van tussen de 68 en 69 %. De lopende rekening is in Nederland structureel positief. De economische groei trekt geleidelijk aan, omdat de export als groeimotor geleidelijk wordt ingehaald door particuliere consumptie en investeringen. Dan de werkgelegenheid en de werkloosheid als belangrijke, zo niet de belangrijkste indicatoren in de samenleving. Weliswaar nam de werkgelegenheid sterk toe. In de periode van 1950 tot 2013 verdubbelde de werkgelegenheid van 4 naar 8,6 miljoen werkplekken, maar de werkloosheid bedroeg in 2014 circa 7%, hetgeen als onaanvaardbaar hoog moet worden aangemerkt. Als onderdeel van een beleid naar meer rechtvaardige sociale zekerheid, werd aan de werkgelegenheid in ieder hoofdstuk aandacht gegeven. Met uitzondering van toelichtingen op sociale ondernemingen, die elders groeien en bloeien (zie paragraaf 2.2), kwamen in onze beschouwingen geen of nauwelijks aanwijzingen voor die duiden op banengroei.

Ter vermindering van een onnodig pessimisme, volgen onderstaand enkele aanvullende vergezichten. Zo ziet de uitkeringsinstantie (UWV) na drie jaren van krimp weer groei van werkgelegenheid. (FD 4 februari 2015). Door robotisering vallen banen weg, maar hiertegenover ontstaan nieuwe banen (data-analytici); IBM meent, dat er 15 000 specialisten nodig zijn op het terrein van kunstmatige intelligentie en big data. Ook minder hoogdravende beroepen komen in beeld, omdat voor de hierbij horende taken *21'st century skills* nodig zijn, zoals inschatten van risico's voor bewakers en portiers en sociale interactie voor kappers , barkeepers, en voor werkers in de dienstensector. Eerder werd opgemerkt, dat intensivering van diensten de werkgelegenheid ten goede komt. Voor de benodigde gelden kan worden gedacht aan invoering van een ingezetenen belasting per gemeente.

Nederlandse ZZP'ers scoren hoog, vergeleken met andere OESO-lidstaten als het om innovatie en probleemoplossend vermogen gaat. Daarin staat Nederland op de 4de plaats, achter Japan, Finland, en Australië. (FD 14 maart 2015) Het NRC van 9 december 2014 gaat uitvoerig in op de benoeming van Neelie Kroes als ambassadeur van Nederlandse start-ups. Tal van innovaties verspreid over Nederland leiden evenzo tot een aanzet van nieuwe banen (verw. 20). Tenslotte noemen wij het zogenoemde Juncker-fonds (ondergebracht bij de Europese Investerings Bank) met als doel om in de komende drie jaar

aan de Europese economie een extra impuls te geven van 315 miljard euro. Met een beroep op de lidstaten kent De Europese Commissie een hoge prioriteit toe aan de financiering van dit fonds.

Terug naar de rode draad van ons verhaal, waar het gaat over de armslag voor de overheid om ook in de toekomst naast het marktgerichte economische beleid het sociale beleid een gelijkwaardige positie te geven. Kan het bezuinigingsbeleid worden omgebogen naar een beleid gericht op ondersteuning van het menselijk kapitaal? Is een volwaardig sociaalbeleid naast het economisch beleid realistisch? Bij de beantwoording van die vraag moet er op worden gerekend, dat de politiek de monetaire en budgettaire discipline met de hierboven genoemde nieuwe regels voor banken en voor de overheidsfinanciën in stand zal wensen te houden. Aannemende dat dit lukt, is de andere voorwaarde die van voldoende inkomen van de overheid om de aanvullende sociale zekerheid te financieren. Toenemende ongelijkheid van inkomens en vermogen kan de overheid daarbij in de weg zitten. Piketty (2013) wil de overheid meer armslag geven en tevens de vermogensongelijkheid bestrijden met een progressieve vermogensbelasting, wereldwijd. Helaas, een wereldwijde vermogensbelasting is niet realistisch. De filosoof Otfried Höffe meent dat aansturing door „Bildung” meer effect heeft dan het opleggen van meer belasting (Frankfurter Allgemeine, 19 Juni 2015). De opvattingen van Piketty hebben veel aandacht getrokken. Reacties zijn zowel positief als negatief. Zo zou Piketty geen onderscheid hebben gemaakt tussen kapitaal en vermogen. Piketty besteedt voorts geen aandacht aan machtsverhoudingen. In het algemeen ligt de macht bij het management en in mindere mate bij de aandeelhouders en de vermogensbeheerders. In de Frankfurter Allgemeine van 22 juni 2014 was er kritiek op de door Piketty gehanteerde cijfers. Daar werd overigens in lijn met de bevindingen van Piketty de aandacht gevestigd op het feit, dat in de belangrijkste landen in de wereld het inkomen uit vermogen in de periode van 1907 tot 1975 daalde en dividend en rente minder waren dan de groei van vermogen. Inkomen uit vermogen (R) was in die tijd van oorlogen en crisis niet groter dan de groei van het nationaal vermogen (G). Er zijn dus omstandigheden, waarbij de stelling van Piketty niet opgaat. Echter, van 1800 tot 1907 en na 1975 was R aantoonbaar en steevast groter dan G. Voorts moet worden gewezen

op langdurige verbetering van de levensomstandigheden. In de westerse wereld kan bijna een ieder beschikken over een douche, een TV en internet. In de derde plaats dragen in Duitsland de rijke Bundesländer stelselmatig een deel van hun rijkdommen over aan arme Länder. Een geheel andere kritiek betreft de grondstelling, dat het rendement op vermogen altijd groter is dan de met de groei van werkgelegenheidsbevorderende investeringen te behalen winst. Voor zover dat het geval is, is dat volgens een jonge econoom van Harvard eerder het gevolg van kunstmatige schaarste aan beschikbare bouwgrond en daardoor veroorzaakte hoge prijzen van woningen dan van kapitaalvermeerdering bij bezitters van aandelen en bedrijfsobligaties. Voor zover „R” groter is dan „G” moet de oorzaak worden gezocht bij het rendement op bezit van onnodig dure huizen. Bij bezit en aandelen in ondernemingen is het rendement veel wisselvalliger, die bedrijven moeten vaak de deuren sluiten en waar ze overleven, vergt dat regelmatig aanpassingen en afschrijvingen, vooral op hardware en software.

De meest basale kritiek werd naar voren gebracht door De Soto en diens team. Het NRC van 23 mei 2015 kopt met de uitspraak van De Soto: *arme landen zijn rijker dan Piketty denkt*. In het coververhaal stelt De Soto onder meer, *dat 90% van de wereldbevolking in ontwikkelingslanden en voormalige Sovjetstaten woont en dat de bewoners daar hun kapitaal en wat ze produceren in de informele sector buiten de officiële cijfers houden*. Piketty gaat daaraan voorbij. De Soto stelt, dat hij met zijn team ter plaatse op een veelheid van locaties onderzoek en veldwerk heeft verricht. De kritiek op extreem hoge beloningen is niet nieuw. De Nobelprijswinnaar Robert Schiller citeert Jan Tinbergen: „Een CEO zou niet meer dan vijf keer het salaris van de gewone werknemer mogen verdienen” Inmiddels is het in de VS niet 5 maar 230 keer geworden. Daar moet iets aan gedaan worden, omdat de overheid geld nodig heeft om fors te investeren in de publieke sector. Dan kan de economische motor weer volop gaan draaien en de werkloosheid dalen. Aldus Schiller in het ESB van oktober 2013. Tot zover het debat rond Piketty, die ondanks deze kritieken in de wereld veel gezag heeft verworven.

Bij het waarnemen van verschillen in inkomen en vermogen vond nog maar weinig onderzoek plaats naar de bestemming van gestegen inkomen en vermogen. Hoe wordt privaat met overschotten

omgegaan en hoe zou in de publieke sector deze gelden worden benut? Bekend is dat verschillende (private) vermogende personen en instellingen fondsen vormden en vormen met een maatschappelijk doel. Denk aan de Rockefeller foundations, aan Stichtingen van de familie Brenninkmeijer en aan de Van Leer Foundation. In Nederland vindt afvlakking van vermogen plaats, door het belasten van baten die tot vermogensvorming kunnen bijdragen (erfbelasting, inkomstenbelasting en indirecte belastingen) en door het belasten van vermogen, dat fiscaal in box drie wordt geclassificeerd. Aan dit vermogen wordt een fictief rendement van 4% toegekend, waarbij dit rendement wordt belast met 30%. Inmiddels heeft het kabinet bekend gemaakt, dat voor de hogere vermogens het fictief rendement getrapt zal toenemen. Nu spaarders op hun spaartegoeden op niet meer dan 1% of minder kunnen rekenen, neemt het vermogen in box drie af. Het systeem heeft voordelen vanwege de eenvoud, alsmede omdat de overheid inzicht houdt in de vermogensposities van de ingezetenen. Belastingbetalers kunnen hun vermogen ook in andere beleggingen, dan in deposito's onderbrengen. Vooral voor oudere spaarders ontstaat hier evenwel een drempel, omdat hoge rendementen per definitie tot hogere risico's leiden. Dat geeft aanleiding tot discussie over aanpassing in de belastingwetgeving, zoals het geleidelijk afschaffen van fiscale faciliteiten bij het aangaan van een hypotheek, fiscalisering van de AOW, renovatie van de pensioenwetgeving en een wijziging in het regime van directeur grootaandeelhouders (DGA's). In de desbetreffende vennootschappen werden pensioenvermogens opgebouwd, die bij afschaffing van de fiscale bestraffing, naar raming tot aanzienlijke uitkeringen leiden, die voor de schatkist geld opleveren.

Maatregelen, die belastingontwijking in het productieland tegengaan, vormen evenzo een effectief middel om meer belastinggeld te vergaren. Ook de instituties, alsmede de uitvoering van onze sociale wetgeving dienen periodiek te worden onderhouden en scherp te worden bewaakt. Er zijn teveel voorbeelden voorhanden van juridisch wel, maar maatschappelijk en moreel ongepaste gebruikmaking van faciliteiten.

4.3 Verankering van de SME in het Europese sociaal beleid

De gevolgen van de bankencrisis hebben het sociale gezicht van de Europese Unie geschonden. Bezuinigingen zetten de uitgaven voor sociale zekerheid onder zware druk. De doelstelling van sociale naast economische vooruitgang is niet ingevuld met concreet sociaal beleid op het Europese vlak. Er bestaat een Europees Sociaal Fonds ten bedrage van ruim 80 miljard euro (ca. 300 euro per Europese werknemer). Daarvan is nu 12 miljard euro vrijgemaakt voor de aanvullende financiering van projecten ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Het ESF functioneert als suikeroom voor de initiatiefnemers van bijzondere projecten van erkenbaar sociaal belang. Het is geen royale suikeroom. De aanvragers van ESF-subsidie moeten aan allerlei criteria voldoen met de daarbij onvermijdelijke papierwinkel. Dat helpt niet echt om het door bezuinigingen en crisis verharde gezicht van de Europese Unie mildere trekken te geven. Voor het overige beperken de lidstaten zich ertoe om de samenwerking op het sociale vlak te beperken tot de vergelijking van nationale regels en effecten van hun systeem van sociale zekerheid. Het intensieve grensoverschrijdende verkeer met de mogelijkheden van misbruik door transportondernemingen van uitkeringsregels maakt de situatie er niet beter op.

Er is maar één manier om het door steeds meer mensen gewantrouwde Europa een meer vertrouwenwekkend sociaal gezicht te geven. Dat is de inbedding van het sociale beleid in de Europese wetgeving. Dat kan klein beginnen namelijk in de grensregio's. Daar ondervindt het vrije verkeer van werknemers veel hinder van de verschillende uitkeringsregels bij ziekte of ontslag. Het zet ook een rem op de groei van werkgelegenheid in op zichzelf veelbelovende grensregio's zoals die in de vierhoek Luik-Aken-Hasselt-Maastricht. Een egalisatiefonds onder auspiciën van de EU en in beheer bij de desbetreffende provincies kan hier uitkomst brengen en een bescheiden begin zijn van Europees sociaal beleid. Beter en doorslaggevend is de invoering van een minimumloon voor alle werknemers van de EU. Bijvoorbeeld op het niveau van 50 of 60 procent van het gemiddelde nationale inkomen van de lidstaat. De invoering stuit niet op gebrek aan statistische gegevens. Die zijn dank zij Eurostat beschikbaar en bruikbaar. Het legt een bodem in de beloningsverhoudingen, maar doet geen afbreuk aan de nationaal gewenste zekerheid. Zoals hierboven al is gemeld hebben vrijwel alle lidstaten inclusief de nieuwkomers uit Oost-Europa min of meer bescheiden sociale basisvoorzieningen. Met een in

Unieverband vastgesteld minimumloon afhankelijk van de draagkracht van de uitkerende lidstaat toont de EU duidelijker dan nu het geval is haar sociale gezicht. De invoering vergt van de lidstaten, dat sociaal beleid alleen zaak is van de nationale regeringen, moeten loslaten. Dat zal niet gemakkelijk gaan. Het hardnekkige nationalisme zit als negentiende-eeuwse uitvinding niet in de Europese genen, maar het zit wel in de belangensfeer van de nationale administraties. De hier aanbevolen stap is echter een goede mogelijkheid om in de lijn van de sociale markteconomie meer evenwicht te brengen tussen marktbeleid en sociaal beleid. Een nog verdergaande stap kan de invoering van een Europese werkloosheidsverzekering zijn, naar het voorbeeld van een dergelijke verzekering in het federale verband van de Verenigde Staten. Dat zou de EU een nog duidelijker sociaal gezicht geven. Onder de gegeven omstandigheden met het door de bankencrisis uitgelokte verzet tegen het in verband van de EU afgesproken bezuinigingsbeleid lijkt het een brug te ver. We zullen er hier aan het eind van deze vervolgstudie over de sociale markteconomie toch nog enkele regels aan wijden. Het concept van een dergelijke verzekering is nader uitgewerkt door de Duitse econoom Sebastian Dullien met steun van de Bertelsmann Stiftung. (verw. 21). In navolging van het Amerikaanse systeem zouden de lidstaten zich verplichten tot een basisvoorziening met een beperkte duur en hoogte van de uitkering bij ontslag. In eerste instantie moet daarvoor een beroep worden gedaan op een in elke lidstaat bestaand werkloosheidsfonds, gevoed door premies, waarvan de percentages in Unieverband zijn vastgesteld. Als dat nationale fonds ontoereikend is bij een grote werkloosheidsgolf kunnen de lidstaten een beroep doen op een voor dit doel achter de hand gehouden Europees werkloosheidsfonds. In deze opzet is de demping van conjunctuurgolven minstens zo belangrijk als de bescheiden Europees gegarandeerde basisuitkering. Bovendien verplicht het de lidstaten om in tijden van economische voorspoed geld opzij te leggen voor dit fonds en meer dan men geneigd is rekening te houden met tegenslag in de toekomst. Dit doet denken aan wat men nu in Europees verband aan verplichtingen oplegt aan de banken. Het gaat in dit geval om werknemers en niet om banken. Voor hen is er meer zekerheid vanwege de garantie van de economisch machtige EU en voor de onvermijdelijke wisselvalligheid van de markteconomie is er een dempend effect als bescherming tegen de koude wind van de commercie. Bij de

uitwerking van dit idee en de nadere afweging is de onderzoeker Dullien niet over één nacht ijs gegaan en de effecten met gebruik van de vele statistische gegevens doorgerekend. Meer nog dan een Europees minimumloon zou dit systeem de eenzijdigheid van de met de euro samenhangende monetaire verplichtingen doorbreken in de richting van meer evenwicht tussen marktbeleid en sociaal beleid op het grote terrein van de gemeenschappelijke markt. Zoals gesteld is deze verzekering op het niveau van de EU vooralsnog niet haalbaar. Maar het is wel de verdienste van Dullien en zijn sponsor om te laten zien hoe de sociale markteconomie op het vlak van de Europese markt gestalte kan krijgen. Zolang dat niet gebeurt blijft de toekomst van de SME in Europees verband onzeker.

5 CONCLUSIES

De Sociale Markteconomie (SME) is een vorm van kapitalisme gebaseerd op solidariteit en empathie. De SME heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van onze *civil society*. Wat wordt het lot van de SME ? In het essay „De Kleerscheuren van de Sociale Markteconomie” (verw. 1) zijn de gevolgen geschetst van het afscheid van de verzorgingsstaat en van de crisis voor de SME in Duitsland, Zweden en Nederland. Deze verkenning liet zien dat de voor de SME nodige gelijkwaardigheid van sociaal gericht beleid met het op mededinging gerichte marktbeleid anno 2014 maar ten dele is gehandhaafd. In de Duitse Bondsrepubliek, waar de SME na de oorlog een kernpunt was van het regeringsbeleid, kwam het sociale beleid op achterstand. In Zweden bleef de gelijkwaardigheid ondanks aanpassingen grotendeels overeind, evenals in ons land. Beide landen hebben wel te kampen met een hardnekkige werkloosheid van met name jongeren. Die werkloosheid is overigens minder in Duitsland, waar met herinvoering van het minimumloon enig herstel van het sociale beleid aan de onderkant van het loongebouw wordt beoogd. In de drie genoemde landen is de inkomensongelijkheid niet veel groter geworden, wel de vermogensongelijkheid. In deze vervolgstudie komen drie structurele ontwikkelingen aan de orde,

die bepalend zijn voor de toekomst van de SME. Dat is om te beginnen het zich nog steeds sterk manifesterende neoliberalisme. Dat legt een groot beslag op mens- en levensbeschouwing. Die maakt, dat mensen zijn gaan beseffen dat ze aan zichzelf verplicht zijn om als ondernemend persoon in het leven te staan. Door in de strijd om het bestaan open te staan voor de spelregels van markt en competitie kunnen ze van hun leven een succes maken. Daarmee dringt de systeemwereld van de commercie in de private levenssfeer. Het vermindert de afhankelijkheid, maar ook de betrokkenheid bij de publieke zaak. Dat raakt de steun voor wettelijk vastgelegde en daarmee verplichte solidariteit. Risicobesef en onzekerheid zijn de begeleidende verschijnselen. Naast deze voor de SME belangrijke sociaal-culturele ontwikkeling zijn er twee maatschappelijke trends, die het lot van de SME zullen bepalen. Op korte termijn is dat het verschijnsel van de „kloof”. Dat is het groter wordende verschil in kansen op de arbeidsmarkt van lager opgeleiden ten opzichte van hoger opgeleiden. Kan de arbeidsmarkt voorzien in genoeg betaald werk voor de minder cognitief begaafden en is er geld voor aanvullende vormen van werkgelegenheid? Op langere termijn spelen de gevolgen van de technische ontwikkeling. Met de voortgaande automatisering en toepassing van robots dreigt de routinematige werkgelegenheid te worden overgenomen door machines, wat de „kloof” kan verdiepen en bezinning vereist op de noodzaak van werkverdeling door arbeidstijdverkorting. Dit alles speelt zich af in een vergaand geglobaliseerde economie, waar nationale overheden voor het eerst sinds lange tijd geconfronteerd worden met niet op afstand te houden conflicten in het Midden Oosten en dichterbij aan de grens van Rusland. Dat vergt herbezinning op het eenzijdig marktgerichte beleid van de Europese Unie en op de noodzaak van meer weerbaarheid in het verband van de internationale samenwerking.

Knelpunten, die samenhangen met genoemde ontwikkelingen:

- i. *Armoede; circa 15% van de bevolking leeft onder de armoedegrens van 60% van het modale inkomen. Van deze groepering kan 9% door ziekte en ouderdom niet deelnemen aan het arbeidsproces.*
- ii. *25% van de bevolking reageert negatief op globalisering en stelt zich intolerant op in de samenleving.*

- iii. *Werkloosheid; circa 7% van de beroepsbevolking is werkloos. De jeugdwerkloosheid ligt boven de grens van 15%.*
- iv. *De opvang van vluchtelingen met het bieden van perspectief voor integratie in de samenleving.*
- v. *De gevaren van fanatieke islamisten en de reactie van nationalistische populistische stromingen.*

De aangeduide problemen dienen in samenhang met elkaar de benodigde aandacht te krijgen, door analyse van ontwikkelingen en oorzaken.

Voor de bestrijding van armoede en (jeugd)werkloosheid, alsmede op het vlak van de zorg kan de overheid niet zonder adequate armslag. Van verschillende kanten wordt gedacht aan getrapte indirecte belastingen, naast hervorming van het boxen- systeem. Nu de niet-medische zorg werd overgebracht naar gemeenten kan mede een ingezetenenbelasting worden overwogen.

Ter bevordering van werkgelegenheid van minder geschoolden werden in verschillende landen met succes “sociale ondernemingen” gevestigd. Zie hoofdstuk 2. Het valt op, dat het juist landen met voorkeur voor markt en ondernemerschap zijn, die voorop lopen.

De economie ontwikkelt zich gunstig en Nederland voldoet (bijna) aan de in Europa vereiste stabiliteitsnormen, dat is een gunstig moment voor heroverweging van overdrachtsuitgaven en herverdeling van middelen. Met het voorbeeld van de zorgcoöperatie in Austerlitz voor ogen (zie paragraaf 3.3), kan in de samenleving voorts nog veel op gang worden gebracht op het terrein van leefbaarheid.

De voor de SME nodige balans tussen het economische en sociale beleid blijkt gemakkelijk te kunnen worden verstoord. In dat verband passen twee opmerkingen. Bij het opstellen en bewaken van sociale instituties dient rekening te worden gehouden met het voorkomen van misbruik (moral hazard). Hoe moeilijk dat is blijkt uit het in vergelijking met andere landen bijzonder hoge percentage arbeidsongeschikten.

Voorts zal bij de bestrijding van de werkloosheid het alom geprezen „levenslang leren” ongetwijfeld kunnen bijdragen aan de vergemakkelijking van de overgang van baanzekerheid naar werkzekerheid.

Nederland ligt niet op een eiland. Dat houdt in, dat het gebeuren in de buitenwereld ons niet onberoerd laat. Om te beginnen noemen wij de tot heden onopgeloste problematiek van de onvoorstelbaar grote stroom vluchtelingen naar Europa. Gelijktijdig kampt Europa met andere problemen, zoals grote divergentie in concurrentiekracht tussen lidstaten. Dit geldt evenzo ten aanzien van het al dan niet kunnen voldoen aan in Europa gestelde stabiliteitsnormen. Anti -Europese sentimenten nemen eerder toe dan af. Daarnaast vormen geopolitieke spanningen ook voor ons een niet te overzien risico. Tot zover enkele waarnemingen.

Het NEOLIBERALISME ALS DIEPGEWORTELTE MANIER VAN DENKEN EN HANDELEN.

In de voorafgaande studie over de kleerscheuren van de sociale markteconomie is gewezen op de eenzijdige nadruk op de aandeelhouderswaarde in het ondernemingsbeleid. Ook is kritiek geuit op de manier waarop medewerkers in de onderneming worden afgerekend op het bereiken van vaak individueel vastgestelde prestatiedoelen. Daarbij is zelfs de uitdrukking gebruikt van „management by terror”. Met die managementcultuur komen wezenlijke zaken zoals teamwerk en betrokkenheid bij de doelen op langere termijn buiten beeld. Deze nadruk op de persoon als klein ondernemertje binnen de onderneming is niet los te zien van het veranderend landschap in ondernemingsland. Het is een gevolg van de neoliberale denkwereld, waarin mensen zich moeten zien als op competitie gerichte deelnemers van de prestatimaatschappij. De Franse filosoof Pierre Dardot en zijn landgenoot, de socioloog Christian Laval hebben daar een grondige studie aan gewijd met de

titel: „A New Way of the World, on Neoliberal Society”. (verw. 6) In dat boek wordt in het voetspoor van de Franse filosoof Foucault en van een aantal neoliberale economen zoals Rüstov, von Mises, Hayek en Friedman betoogd, dat mensen niet allen als economische subjecten, maar ook als burger in hun denken worden overheerst door de neoliberale mensbeschouwing. Dat geldt dan met name voor Amerika en West-Europa, maar speelt ook een rol in de opkomende economieën. Als het tegenzit moet je niet zeuren over de nadelige omstandigheden, maar vanuit de filosofie van zelfhulp en persoonlijk ondernemerschap proberen er weer het beste van te maken. Die mentaliteit is in de hand gewerkt door de snelle veranderingen in de industrie en dienstverlening. Vooral jongeren krijgen minder vast werk en ervaren minder werkzekerheid. Niet alleen kleine, maar ook grote ondernemingen hebben minder belang bij de handhaving van de klassieke arbeidsverhoudingen waar de vergaande taakverdeling van werk aan de lopende band goeddeels is verdwenen. Ook de politiek heeft min of meer van harte meegewerkt aan deze ontwikkeling en in de lijn daarvan ingrijpende veranderingen aangebracht in het sociale beleid. Niet alleen Reagan en Thatcher hebben hier hun steentje bijgedragen, maar ook Blair, Schröder en Rutte. Dardot en Laval beschrijven een allesbeheersend denkkader, waarbinnen niet alleen ondernemers en managers in het bedrijfsleven, maar ook beleidsmakers zijn gevangen. Ze zien in tal van verschijnselen in de politiek en in de economie, dat de rol van de regeringen fundamenteel is veranderd. Het beleid aan de top is meer volgend dan sturend geworden. Het pragmatisme overheerst en effecten van de grensoverschrijdende neoliberale economie zijn meer bepalend geworden, dan een autonome visie op de wenselijke samenleving. Zij constateren ook, dat het publieke recht in de verdrukking geraakt. Dat publieke recht wordt meer en meer verdund met het door markt en competitie gedicteerde recht van bedrijven en al of niet zelfstandige werkers. De belangen zijn verschoven ten nadele van zelfstandige politieke beleidsvorming. We zien dat terug in de grote rol van planbureaus en andere adviesinstanties in het beleid. Typerend in dit verband is de manier, waarop landen in de eurozone zich vanuit de eis van waardevastheid van de euro hebben onderworpen aan een rigoureuze bezuinigingsbeleid. Het werd nodig geacht om ruimte te maken voor het herstel van het door de crisis getroffen bedrijfsleven. Toegegeven, de invoering van de euro zonder keiharde garanties van

budgettaire discipline was een griezelig waagstuk. Naast het herstel van die discipline was ook de neoliberale wens van een kleinere en meer marktgerichte overheid bepalend voor de harde ingrepen. Naar economen met ouderwetse keynesiaanse opvattingen, die een minder rigoureuze bezuinigingsbeleid voorstelden, werd niet geluisterd.

Tekenend voor de invloed van het neoliberale denken is voorts de vergaande verzelfstandiging van bestuursorganen. Dat paste in de ook voor de publieke sector nodige invoering van ondernemend en waar mogelijk marktconform besturen. Engeland is daarin voorop gegaan. Nederland had al een traditie van decentraal uitgevoerde publieke taken op het gebied van pensioenen en ziekteverzekering en heeft met onder andere de privatisering van de woningcorporaties verdergaande stappen gezet. Dat op zichzelf hoefde niet tot excessen te leiden. Die ontstonden door het op markt en profijt gerichte, maar in publieke zin onverantwoorde beleid van de verzelfstandigde leiding. De misstappen hadden op hun beurt het gevolg van verscherpt toezicht, waardoor er naast de met minder taken belaste overheid een met meer taken belast wereldje van toezichthouders ontstond, die hun werk moesten doen aan de hand van bedrijfseconomische criteria en maatstaven van goed management zonder directe relatie met de politieke voorkeuren van de gekozen overheid. We vinden dit terug in de institutionele maatregelen (structuren en processen) om het financiële bolwerk minder kwetsbaar te maken. Wij noemen de EBU, het aangekondigde stappenplan van de voorzitters van de bij de euro en de monetaire unie betrokken organen (de EMU), het beleid van het Bazel- Comité, waar tien grote Centrale banken samen komen om de kwaliteit van het toezicht op banken te vergroten, alsmede de wetgeving, die het voor de Europese toezichthouder op de financiële markten mogelijk maakt, om spelers met teveel geleend geld tot de orde te roepen.

(FD, 6 Juni 2015).

Zijn hiermee alle lekken boven water? De eerder geciteerde Robert Schiller beweert, dat als de economie weer verder groeit, een volgende crisis, zij het minder fors, niet is uitgesloten. Hij signaleert teveel potentiële bubbels als mogelijke aanleiding. Zo is ook de handel in derivaten nog steeds niet sluitend onder controle gebracht. In de valutamarkt gaat iedere dag 5000 miljard dollar om (euro-dollar futures), waarvan 65 % buiten de beurs omgaat, FD 30 juli 2015.

De rode draad in ons essay is van andere aard. Dat is het op profijt gerichte denken in verschillende sectoren van de samenleving sterk vertegenwoordigd is en wordt gevoed door het neoliberalisme.

Dardot en Laval zien hier niet de triomf van het oude liberale beginsel van „laissez faire”. De vrijheid en de wil tot prestatie in een vrij gemaakte markt vereisen tal van regels, al behoeven die niet allemaal te worden toegepast door de afgeslankte centrale overheid. De afslanking van het gekozen bestuur en de verplaatsing van de politiek naar zelfstandige bestuursorganen met hun toezichhouders leiden te samen tot een verenging van het speelveld van de democratie. Die verliest de macht om bij verdergaande en nog problematischer sociale ontwikkelingen het roer om te gooien. Niet omdat de politieke top daar heel bewust voor kiest, maar omdat ze gevangen zit in het net van het neoliberale denken. De politiek kan niet meer anders dan meegaan met de trend van economische vooruitgang zonder doel, puur omdat het bezig zijn met ondernemende prestaties al mooi genoeg is. Ondernemen in het gewone leven is een tak van sport geworden. Vanwege de competitie kan je niet op je lauweren rusten. Het kan altijd beter en zo hoort het ook. Het besef ontbreekt, dat dit een verkeerde ontwikkeling is. Niet alleen politici, maar ook hun kiezers zitten gevangen in deze pragmatische kijk op de wereld.

Dat brengt ons bij de burger en de kiezer, waar de auteurs van het hier besproken boek niet veel verandering verwachten. Ze hebben wel kritiek, maar zijn in meerderheid best tevreden met hun bestaan. De kritiek richt zich op de overheid, nu ook wel op de banken, maar niet op de markt, terwijl het juist de markt is, die hoge eisen stelt om aan werk te komen. Er zijn veel opleidingsmogelijkheden, maar de keuzes sluiten vaak niet goed aan bij de snel veranderende vraag in de arbeidsmarkt. Breed en goed opgeleide jongeren zien genoeg mogelijkheden om zelf op een ondernemende manier wat van het leven te maken. Dat wordt vergemakkelijkt door het massale gebruik van mobieltjes en tablets, die de wereld voor je openleggen. Dat geldt wellicht minder voor jongeren, die zich met een lagere opleiding en geringere cognitieve begaafdheid moeten zien waar te maken. Dat gaat, uitzonderingen daargelaten, in die kring niet gepaard met veel politiek besef en bereidheid tot maatschappelijke actie, eerder met meer onverschilligheid.

Het in de gevestigde politieke partijen nog breed gerichte programmatisch denken wordt in de praktische uitwerking in

toenemende mate gehinderd door populistische en separatistische partijen. Die worden weliswaar gevoed door onvrede met de bestaande gang van zaken, maar zoeken steun en antwoord in enghartig nationalisme of regionalisme. Het behoeft geen betoog, dat deze door het neoliberalisme bepaalde stand van zaken, waarbij sociale verbanden worden aangetast, weinig perspectief biedt voor de SME.

DISCUSSIE, TEGENWERPINGEN.

Hebben Dardot en Laval gelijk? Zijn we echt onderworpen aan de almacht van het radicale neoliberalisme? Hun boek biedt weinig aanknopingspunten voor ontkenning van die vraag. De aantasting van de soevereiniteit van regeringen door de overdracht naar van het niet aan personen, maar naar de instituties van de markt verbonden gezag, wordt geschetst als een voldongen feit. Het neoliberale paradigma heeft zich verbreid en verschanst in de harten en hoofden van politici en burgers. Is dat een juist beeld van de politieke werkelijkheid van vandaag? In de politieke werkelijkheid is dat beeld niet overal terug te vinden. Zo heeft het Verenigd Koninkrijk nog steeds een nationale gezondheidsdienst. In Frankrijk is de overgang van verzorgingsstaat naar een neoliberale activerende welvaartsstaat in discussie, maar nog niet gemaakt. Daar zijn het de oplopende overheidsschuld en de afspraken voor de stabiliteit van de euro, die het land voor de keuze stellen tussen het verlaten van de eurozone en het beperken van door de centrale overheid gegarandeerde verzorgingsarrangementen. In andere landen, waar die transitie wel heeft plaatsgehad en de markt een plaats heeft gekregen in verzekeringen tegen ziekte en voor pensioenen, is het sociale element in de wettelijk verplichte solidariteit van collectieve regelingen overeind gebleven. Dat draagt overigens bij aan de houdbaarheid van het systeem.

Er is op zijn minst één maatschappelijk gegeven, dat het hierboven beschreven neoliberalisme ondermijnt. Dat is de gebleken onmacht om crises te voorkomen of in de kiem te smoren, dan wel te beheersen. Zo zag men zich gedwongen om tijdens de bankencrises maatregelen te nemen, die niet te rijmen zijn met de vrijheid van de (financiële) markt. Daarbij heeft de regering van de Verenigde Staten zich, dank zij de sterkte van de dollar als internationale valuta, haar economie kunnen redden met enorme kapitaalinjecties. Geheel tegen

de regels van de liberale monetaristische leer. In Europa konden de landen in de eurozone zich die luxe niet (direct) permitteren en moesten zoals gemeld forse bezuinigingen worden doorgevoerd. Daar hadden niet alleen de publieke uitgaven onder te leiden. Ook de markt kreeg klappen als gevolg van de waardedaling van woningen en pensioenen. Het daarmee gepaard gaande verlies aan consumentenvertrouwen beperkte de ruimte voor het vrije ondernemen.

De crisis en de nasleep daarvan heeft alles te maken met de aan de financiële markten geboden vrijheid. Er zijn kort voor en na de eeuwwisseling ongecontroleerde mechanismen voor geldtransacties aan de gang gezet, die de economie hebben ontwricht. Het was de Amerikaanse overheid, die voor de beoordeling van de soliditeit van beleggingsproducten van fondsen met verpakte hypotheek (securisatie) de mate van betrouwbaarheid overliet aan private „rating agencies”, zoals Moody’s en Fitz. Die hadden maar twaalf bedrijven solide genoeg beoordeeld voor een AAA rating. Daarnaast waren er, ongelooflijk maar waar, duizenden beleggingsfondsen met een zelfde goede beoordeling. Achteraf mag met recht worden gesteld, dat de door de Amerikaanse overheid aan de markt gedelegeerde controle op bedrijven en fondsen met beleggingsderivaten een concrete oorzaak was voor deze ellende. Het is een treffende illustratie van de zwakte van het neoliberalisme. Dat erkent de noodzaak van toezichthouders, maar zoekt ook daar de markt op om dat toezicht uit te voeren. Het roept de vraag op naar het toezicht op de toezichthouders. Zoveel is zeker: het vrije spel van de maatschappelijke krachten slaagt er niet goed in om preventief toezicht te realiseren. Want wie controleert de toezichthouders? Iets dergelijks speelde met de commotie over falend functioneren van gerenommeerde accountants. Het is een bewijs te meer hoe moeilijk het is om met het ondernemende en op profijt gerichte denken in allerlei sectoren van de maatschappij de markt naar behoren te laten functioneren. Ondanks de nu genomen maatregelen in de VS en in de EU is er geen garantie, dat met de nog steeds bestaande vrijheid op de internationale financiële markt grote ongelukken kunnen worden voorkomen. De controle op financiële derivaten is niet sluitend. Er wordt nog steeds gewaarschuwd voor een kettingreactie. In de Eurozone werd een bankenunie opgezet, die buiten de inleg van kapitaalverschaffers, in de komende jaren zoveel reserves moet opbouwen, dat niet de staat en of de belastingbetaler

maar de gezamenlijke banken opdraaien voor de afwikkeling van een niet levensvatbare bank. Op de geldmarkt zijn de risico's minder goed afgedekt, daar heerst de lossere moraal van het neoliberalisme. Gelukkig zijn er grenzen aan de wil tot presteren en het zich meten met anderen. Men vindt dat terug in de vele adviezen om meer tijd voor jezelf te nemen en meer rekening te houden met mensen om je heen. Er zijn steeds ruilsituaties, waarbij niet competitie maar samenwerking vooropstaat. Dat was en is nog steeds het geval in gezinsverbanden en zorg voor hulp- behoevende kinderen en verwanten. De economische wetenschap erkent de onvermijdelijkheid van compromissen als meerdere belangen in het spel zijn. Geven en nemen liggen niet in het verlengde van persoonlijk willen winnen. Daarnaast is er in de werksfeer nog veel werk in teamverband. Mede daarom vinden mensen collegialiteit niet minder belangrijk dan persoonlijke prestatie (verw. 22). In het door veel bestuurders aangehangen Rijnlandmodel zijn de sociaal passende plek in de personeelsorganisatie en de loyaliteit met de doelen van de onderneming, belangrijker dan de meting en de afrekening van de persoonlijke bijdrage aan de onderneming. Als het waar is dat de mens een sociaal wezen is, dan zal de neoliberale mensbeschouwing dat ook in de praktijk nooit kunnen uitsluiten. Wat hij blijkbaar wel kan, is het sociale element in de hoek drukken. Dit zal ten koste gaan van vrijheid en van ontplooiing en het daarbij ervaren van nut en plezier.

Het onderling respect en bereidheid tot hulp bij het ontwikkelen van persoonlijke competenties zijn fundamenteel leidende beginselen. Een ieder dient in zijn waarde te worden gelaten en kansen te hebben om met onderwijs en andere vormen van zakelijke ondersteuning zijn talenten te ontwikkelen om mee te kunnen doen. Die positieve vrijheid hoort duidelijk bij het moderne liberalisme. Compassie en belangeloze medeverantwoordelijkheid staan niet in het woordenboek van het neoliberalisme. Althans niet als beginselen voor sociale en economische politiek.

Is dat tekort maatschappelijk pijnlijk genoeg om te twijfelen aan de vitaliteit en houdbaarheid van het neoliberalisme? Anders gezegd; kan dat ervan worden weerhouden om de sociale regelingen van de SME verder in de hoek te drukken? Bij de bedenkers van het

ordoliberalisme⁶ voor en kort na de tweede wereldoorlog speelden christelijke waarden een rol als basis voor de sociale wetgeving. De maatschappelijke expressie van die waarden is onder invloed van het neoliberale denken op de achtergrond geraakt. Duitsland is hier ondanks de daar nog invloedrijke christelijke centrumpartijen CDU en CSU geen uitzondering. Juist in dat land is het sociale element van de markteconomie in de zin van minder ongelijkheid het meest in verdrukking geraakt. Als Dardot en Laval constateren, dat de maatschappelijke invloed van christelijke beginselen vrijwel geheel is verdwenen, dan hebben ze een punt. Evenmin kan worden ontkend, dat andere sociaal georiënteerde partijen hebben meegewerkt aan de vervanging van de verzorgingsstaat door de persoonsgerichte activerende welvaartsstaat. Maar er is nog wel steun voor de sociale arrangementen ten bate van persoonlijke zekerheid bij ziekte, ouderdom en ongewilde tegenslagen. In de lijn van het betoog van Dardot en Laval kan worden verwacht, dat die sociale verworvenheden onder druk blijven staan. Epistemisch geredeneerd, dat wil zeggen op basis van feiten in de maatschappelijke werkelijkheid, heeft die druk niet of nog niet geleid tot afbraak van de sociale zekerheid, verder gaand dan de reeds gesignaleerde aanpassingen. Wel zien we, dat het neoliberalisme zich in politiek opzicht weet te handhaven en weinig hinder blijkt te hebben van de sociaal vooruitstrevende stromingen. Voorlopig heeft het onbehagen maatschappelijk en politiek nog onvoldoende expressie gekregen. Dat onbehagen wordt meer gevoed door de gebleken crisisgevoeligheid. Straks wellicht ook door de groeiende ongelijkheid in inkomen en kansen op betaald werk. Die problematiek staat centraal in onze bezinning. Naar is gebleken, heeft de SME in Europa de wind tegen, door het ontbreken van gewenste aanpassingen en reparaties.

15 oktober 2015.

⁶ Zoals uit de tekst blijkt mag de term “Ordoliberalisme” niet worden verward met die van “Neoliberalisme”. Ordoliberalisme staat voor historisch, de door Freiburg economen voorgestane vrijmaking van de markt, met geen andere beperkingen dan die voortvloeien uit het gewenste sociaal-ethische beleid.

LITERATUUR:

Verw. 1 . A. Oele en R. Soeting, De Kleerscheuren van de Sociale Markteconomie. 2014.

Verw. 2. Michael Porter c.s. The Social Progress Index.

Verw. 3 Lendering; De Wortels van onze Overlegcultuur. Bureau Interim.

Verw. 4 Van Dam, Turpijn en Mellink (red); Het Onbehagen in de Polder. Amsterdam, Univers. Press. 2014.

Verw. 5 Bea Cantillon en Frank Vandenbroucke; Reconciling Work and Poverty Reduction. Oxford University Press 2014.

Verw. 6 Pierre Dardot en Christian Laval; The New Way of the World, Manufacturing the Neoliberal Subject. Parijs 2010, vertaald in 2014.

Verw. 7 Dankers, Sluyterman, Luiten van Zanden; Variaties in Kapitalisme, Ontwikkeling en Prestatie van de Nederlandse Economie in de Twintigste Eeuw. SMO (stichting maatschappij en onderneming) 2013.

Verw. 8. J. Pen en J. Tinbergen. Naar een Rechtvaardige Inkomensverdeling. 1977.

Verw. 9. Thomas Piketty. Kapitaal in de een-en-twintigste eeuw. 2013. *Zie voor reacties op Piketty pagina's 41 en 42.*

Verw. 10 Gini, Growing Inequality Impacts. OESO Sept 2013.

Verw. 11 Bert Otten. „Sociaal Ondernemerschap, Maar Dan Echt”. Socialisme en Democratie, februari 2015, bldz 54-57. Verw. 11 Social Enterprise Monitor 2014. Social Enterprise NL.

Verw. 12 Raad voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, Maastricht. De Arbeidsmarkt naar Opleiding en Beroep, 2012-2018.

Verw. 13. Sociaal Cultureel Plan Bureau. 2015. Ontwikkelingen aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

Verw. 14 C.B. Frey, C. Frey, M. Osborne; The Future of Employment; how Susceptible are Jobs to Computerisation? Oxford Martin Programme, sept 2013.

Verw. 15 Eysackers, Sociaal-economisch Rapport Vlaanderen, 1999-2005.

Verw. 16 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, „Gescheiden Werelden”. 2013.

Verw. 17 Sociaal Cultureel Planbureau. „Verschil in Nederland” 2014.

Verw. 18 Jaarverslag van de Nederlandse Bank 2014.

Verw. 19 Sebastian Dullien. „A European Employment Scheme” Bertelsmann Stiftung 2014.

Verw. 20 Ben Kuiken. „De Laatste Manager” Haystack 2010.